

FRAT-76.1.10331

MUINSUSKAITSEAMET

ARHIIV

A-130

EESTI NSV MN RIIKLIK EHTUSKOMITEE
KULTUURIMÄLESTISTE RIIKLIK PROJEKTEERIMISE INSTITUUT

OBJEKT: Tartu Toomkirik

TELLIJA: Tartu Linna RSN TK Kommunaalmajanduse Osakond

TEOSTAJA: Kultuurimälestiste RPI

Tartu toomkiriku pikihoone ja
lääneosa ehitusajalooline uurimus.

Köide I - A

II osakonna juhataja

II osakonna peaajaloolane

II osakonna projekti peainsener

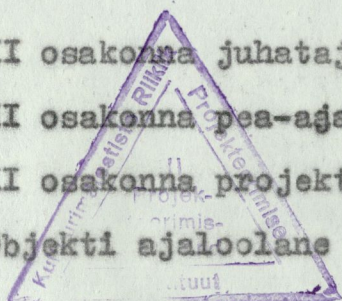
Objekti ajaloolane

J. Vali

V. Ream

J. Kulasalu

K. Alttoa

2

Tartu toomkiriku pikihoone
ja läänese
ehituseajalooline uurimus.

Kõide I - A

Tekst.

Koostanud: Kaur Alttos

noorem tead. töötaja

Tartu 1979

S i s u k o r d.

Saateks	lk. 3
Historiograafia	6
Ajalooline ülevaade	20
Pikihoone	39
Algne läänefaasid ja tornid	93
Bibliograafia	121

S a a t e k s .

Baltikumi keskaegses arhitektuuripildis on käesoleval ajal üheks suuremaks 'valgeks laiguks' Lõuna-Eesti tellisarhitektuur. Kui näiteks Riia, Tallinnas, Saare-Lääne või Järvamaa lokaalsete arhitektuurikoolkondade tekkeaja, geneesi jmt. kohta on vähemalt ligikaudne ettekujutus olemas, siis Tartu ja laiemalt Lõuna-Eesti keskaegse arhitektuuri kohta seda öelda ei saa. Millal saab alguse sinna kiviarkitektuur, kust tulevad meistrid, kuidas on järgnevalt kulgenud kohapealne areng - hoolimata sellest, et mitmed silmapaistvad uurijad on tegelanud Lõuna-Eesti probleemidega, ootavad kõik need küsimused alles vastamist. Mitmete Lõuna-Eesti probleemide võtmeobjektiks on Tartu toomkirik - esimene monumentaalehitis siiases regioonis.

Tartu toomkiriku varemed on üks kahest üleliidulise tähtsusega arhitektuurimälestistest Tartu linnas¹. Tänapäeval on see objekt jaotatud kahe haldaja vahel. Idessa, kus paikneb TRÜ Teaduslik Raamatukogu, kuulub Tartu Riiklikule Ülikoolile, kuna varemetes olev linn-

¹ Vabariiklikus kaitsenimistus on see nr. 180 all (ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja nr. 1 1974); üleliidulist kaitsenumbrit ei õnnestunud leida.

neosa on Tartu linna Täitevkomitee Kommunaalosakonna bilansis. Viimase tellimisel alustati varemtes 1972.a. konserveerimistöid; käesolev õiend on koostatud nimetatud tööde raames.

Alljärgnevas töös käsitletakse toomkiriku lääneosa, s.t. pikihoonet ja torni. Selline jaotus võib esimesel pilgul näida kunstlikuna, ent selle peaspõhjuseks pole sugugi ehitise jaotumine eri ametkondade vahel. Eelkõige on põhjuseks erinev uurimistööde seis vastavais lõikudes. Käesoleva õiendi koostamisel on üheks oluliseks lähtematerjaliks väliuurimiste andmed. Raamatukogu osas ei ole seni võimaldunud neid korraldada. Tõsi, varasemal perioodil (nii enne kui ka pärast II maailmasõda) on seal mitmel korral uuringuid korraldatud, paraku pole nende tööde resultsaadid valdavalt enamikus kättesaadavad. Seega kogu objekti õiend oleks paratamatult kujunenud disproportsionaalseks. Lisaks on momendil KRPI plaanis tööd ülikooli raamatukogus - selle raames loodame korraldada seal ka uuringuid ja välja anda ajaloolise õiendi.

Käesoleva õiendiga ei suuda me kaugeltki Tartu toomkiriku probleeme lahendada. Enamikul juhtudel peame me piirduma üksnes üksikute ehitusetappide väljatoomisega ilma täpsemate dateeringuteta. Viimane töö nõuab ulatuslikku kirjanduse läbitöötamist - üksnes vabariigi raamatukogude baasil ei ole see

võimalik, ühtlasi ei teeks paha ka mõningate võrdlusobjektidega tutvumine naturis.

On selge, et edaspidised tööd nii objektil kui ka analoogiamaterjalide kallal täpsustuvad, korrigeerivad ja vahest ka kummutuvad allpool esitatud seisukohti.

H i s t o r i o g r a a f i a .

Huvi Baltikumi arhitektuurimälestiste, sealhulgas ka Tartu toomkiriku vastu saab alguse 18./19. sajandi vahetusel. Kuul möödunud sajandi lõpukümneteni on iseloomulik, et arhitektuur pole eraldi uurimisobjektiks, domineerib nn. kodu-uurimuslik laad. Enesestmõistetavalt loetakse objekte ühel ehitusperioodil valminuks, kusjuures rajamisega loetakse automaatselt ka ehitus- pro valmimiseajaks. Näitena tsiteeriksime 1827.aastal ilmunud ülevaadet: "Endise toomkiriku varemed /,/ ehitatud Tartu piiskopi Hermann I poolt aastal 1223-1230 Püha Dionysiuse auks ja 1598.a. viimast korda tulekahju läbi hävinud ..." ¹. Siiski on tollest perioodist mitmeid töid, mis pole oma tähtsust minetanud tänapäevalgi - nii näiteks tuumeme aja keerises kadumäläinud hauskive eelkäige Körberi joonistuste järgi, ² samuti on suhteliselt rohkesti kogutud faktoloogiat W. Thrämeri ülevaates Tartu kirikutest ³.

¹ Die Kaiserliche Universität zu Dorpat. Fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung. Hrsg. v. G. Ewers. Dorpat 1821. lk. 20.

² E. K ö r b e r, Vaterländische Merkwürdigkeiten III. Wenden 1803. Käsikiri KM KO Reg. 1950/37.

³ W. Thrämer, Geschichtlicher Nachweis der zwölf Kirchen des alten Dorpat. Verh. GEG III Bd. II H. Dorpat 1856, lk. 27-28.

Esimese arhitektuuriajaloolise ülevaate leiame 1887. aastal ilmunud W. Neumanni teosest "Grundriss einer Geschichte der bildende Künste ...", mis on üldse esimene Baltikumi kunstiajaloo katse. Autori arvates esineb Toom varagootikat ning kirik on ehitatud 14. sajandi esimestel aastatel või kõige varem 13. sajandi viimasel aastakümnel⁴. Teos pakub vähemalt Tartu toomkiriku osas huvi üksnes historioograafilisest aspektist.

Tõsisem, võiks öelda tänapäevane toomkiriku uurimine saab alguse R E I N H O L D G U L E K E tegevusega. Olles Tartu Ülikooli arhitekt ajavahemikus 1881 - 1906⁵, avaldas ta 1896. aastal ulatusliku Vana-Liivimaa arhitektuuripärandit käsitleva albumi "Alt-Livland", kus Tartu toomile on pühendatud küllaltki suur osa - 13 tahvlit jooniseid ja 8 fotot⁶. Et al-

⁴ W. N e u m a n n, Grundriss einer Geschichte der bildende Künste und des Kunstgewerbes in Liv-, Est- und Kurland. Reval 1887, lk. 42 jj. Märkime ka, et samas toodud põhiplaanel on kooriosa piilarite paigutus vigane.

⁵ V. V e g a, Tartu Ülikooli arhitektid. Tartu 1928 lk.37

⁶ R. G u l e k e, Alt-Livland. Leipzig 1896.

F. III; T. III, VII - XIV s.

bumi tekstiosa jäi avaldamata, siis tekib kohati raskusi jooniste interpreteerimisega, eriti kui need ei ole kooskõlas matuuris säilimuga või on siis joonised omavahel vastuolus. Guleke väeldamatuks teeneks on see, et ta käsitles esimesena Toomi kui mitmes ehitus-etapis valmivat. Vähe on olnud autoreid, kes niivõrd palju on pälvinud järeלטulijailt kriitilisi märkusi; sellest hoolimata on rida Guleke poolt esitatud seisukohti aluseks edaspidiste uurijate kontseptsioonidele.

Mingisuguseid dateeringuid jmt. seisukohti Guleke pole Tartu toomi kohta avaldanud. Uksnes F. Amelungil on teade, et Guleke on oma uurimuste põhjal kindlaks teinud, Tartu toom olla Chartres'i eeskujul ehitatud⁷. Antud väide - selle paikapidavust ei ole mõtet küll arutadaagi - pärineb 12 aastat enne "Alt-Livlandi" ilmumist. Kes ka siis oli autor oma varasemate arvavuste juures, jääb lahendamata.

Guleke ning ka järgnevalt nimetatud autorite kontseptsioone vastleme sisuliselt edaspidi, vastava ehitusosa käsitlese juures.

1913. aastal pöördus omaaegne arhitektuurisjaloo korüfee W i l h e l m N e u m a n n Tartu toomkiriku

⁷ F. A m e l u n g, Die Dorpater Domkirche. SB GEG 1884. Dorpat 1885, lk. 109. Muide, samas on ka märkus, et rahvusvahelise mainega G. Dehio näeb Tartu toomi eeskujuna hoopis Leoni katedraali.

probleemide juurde tagasi, publitseerides selleteemalise artikli⁸, kus ta polemiseerib põhiliselt Gulekega. Viimast iseloomustab ta kui meest, kel puudub teaduslik meetod, rekonstruktsiooneid olevat aga loodud pigem romantiliste tunde kui teaduslike uurimuste põhjal. Neumanni arvates on kogu toom - välja arvatud kooriosa - ehitatud ühel perioodil ^{Maria} Lüubeki kiriku eeskujul 14. sajandi II poolel. Sisuliselt tähendas artikli ilmumine suurt tagasiminekut selle ehitusmääratise uurimises.

Käesoleva sajandi kahekümnendail aastail tegeleb samade probleemidega balti-saksa ajaloolane, ülikooli raamatukogu assistent ja ülikooli kiriku organist O t t o F r e y m u t h. Hinnangu eelkäijate tööle avaldab ta vägagi ühemõtteliselt; Guleke suhtes resümeeeritakse: "Ta rekonstruktsiooneid on sedavõrd fantastilised, üksteisele vastukäivad ja segased, et nendega midagi peale pole hakata"⁹. Teisel leiab autor: "On

⁸ W. N e u m a n n, Der Dom zu St. Peter und Paul in Dorpat. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1913. Riga 1914, lk. 5 jj.

⁹ O. F r e y m u t h, Tartu doomkiriku ehitamislugu. Ajalooline ajakiri 1923/ edaspidi: Ehitamislugu/, lk. 48.

kehetsusväärts, et /.../ Neumanni autoriteedi tõttu on laiemais riiges levitud täiesti vale ettekujutus asjast, ja siin peab veel kord täie rõhuga tema Lübecki Maarja kiriku fantaasia vastu välja astuma¹⁰.

Freymuthi suureks eeliseks oli see, et tal võimalus mitmel aastal teha varemetes väliuurimisi; need kaevamised on olnud sel objektil ühed ulatuslikumad. Nende tööde põhjal on autor järkjärgult kujundanud oma küllaltki komplitseeritud arengukontseptsiooni¹¹.

Nõukogude Eesti teadlastest on Tartu toomi käsitleanud prof. V o l d e m a r V a g a uurimuses Läti ja Eesti keskaegse arhitektuuri ruumiprobleemidest, samuti Eesti arhitektuuri ajaloo vastavais lõikudes¹². Erinevalt eelkäijaist ei ole püüa autor luua objekti rekonstruktsiooniskeeme vaid püüab dateerida üksikuid ehitusosi stiilikriitiliste tunnuste ja analoogiate

¹⁰ O. F r e y m u t h, Lõpuaruanne kaevamiste kohta Tartu Doomevaremete pikihoones. Ajalooline Ajakiri 1927 /edaspidi: Lõpuaruanne/, lk. 100.

¹¹ Lisaks viiteis 9 ja 10 tsiteerituile vt. ka O. Freymuth, Ülevaade Tartu Doomevaremete kaevamistest aastail 1924 ja 1925. Ajalooline Ajakiri 1926 /edaspidi: Ülevaade/, lk. 20 jj.

¹² В. В а г а, Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии. ТРУ тоimetised nr. 86. Tartu 1960 lk. 67 jj.; Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn 1965 /edaspidi: EAA/, lk. 152-153.

põhjal. Autori passiva-poolle kuulub asjaolu, et ta ise ei ole vahetult tegelnud väliuurimistega, mistõttu tema seisukohad pole alati kooskõlas olukorraga astutis.

Viekkümneandate aastate lõpul alustas Kultuurimälestiste RPI eelkäija Teaduslik Restaureerimise Töökoda varemete konserveerimist, uurimistöid juhendas O l e v P r i n t s. Tema töödest on kättesaadavad üksikud kaevamisaruanded, milles autor hoidub üldistuste tegemisest, ning 1968. aastal ilmunud populaarne lühilevaade¹³, kus autori esitab endaspoolse Tartu toomkiriku arengukontseptsiooni.

+ + +

Käesoleva õiendi koostamisel kasutatud ürikulisel materjalil peatume järgmises peatükis. Selle kõrval on oluliseks informatsiooniallikaks ajalooline plaanimaterjal ja ka varasemate sajandite piltkujutused, kus on kujutatud ka Toome varemed.

Tartut kujutav vanim plaanimaterjal pärineb 17. sajandist ning siin kohtame ka toomkiriku esimesi graafilisi fikseeringuid. Sajandi kolmekümendaist aastast pärinevatel linnaplaanidel on kirikud fikseeritud tinglikult: piklik ristkülik, millele liitub

¹³ O. P r i n t s, Keskeegne Toomemägi ja hooned.

Rmt. Toomemägi. Koostanud A.Suur. Tallinn 1968.

kooriosa markeeriv poolring¹⁴. Märksa täpsemad on 80. aastate linnaplaanid - eriti need, mis pärinevad Fr. C. Friesenilt¹⁵. Ent kui all-liana kirikud on viimastel fikseeritud suhteliselt detailselt (näiteks Jaani kirikul on peale kantud piilarid jmt.), siis toomi juures on kujutatud ainult välismüüride kontuurid. Oluline on detail, et kõik neli teadaolevat juurdehitust (kaks portaalieeskoda v. kabelit, käärikamber ja kooriga külgnev kabel) on tollal veel eksisteerinud. Väarib tähelepanu, et ühe plaani (aastast 1696) eksplikatsioonil nimetatakse seda Dionysiuse kirikuks - seega jube tollal oli kadunud traditsioon kiriku tegelikust kaitsepühakust¹⁶.

18. sajandi linnaplaanid olulist ei lisa, nende täpsus jääb isegi alla Rootsi aja parimatele plaanidele. Kull on aga sajandi teisest poolest pärit esimesed ülesmõõtmisjoonised sõna otseses mõttes: seoses kindlustustöödega Toomemäel moodistas inseneride komandoka toomkiriku varemeid. On teada kaks joonistekomplekti¹⁷

¹⁴ RAKA F. 2323 nim. 1 s.-ü. 2050 l. 11 ja 52.

¹⁵ Ibidem, l. 20 ja 33

¹⁶ RAKA F. 2323, nim. 1 s.-ü. 2050. Muide, see detail näitab, kui võrd me võime keskaegsete linnaehituse like elementide (näit. linnamüüritornide) nimede selgitamisel usaldada rootsi aja lõpu traditsiooni.

¹⁷ SARKA f. 349 nim. 12 s.-ü. 4690-4691 ja 4683.

- üks neist kannab aastaarvu 1777, teine on dateerimata, ent pärineb ligikaudu samast ajast. Joonised erinevad omavahel vähe ning tõenäoliselt on üks teise pealt vähemalt osaliselt kopeeritud. Sellele viitab eriti asjaolu, et mõlemal joonistekomplektil korduvad vanad vead. Joonistel on küll rida möödalaskmisi detailides (piilarid on kujutatud kuuekanalilistena; läänefassaadi petikud, kõrgseinte friis ja kooriaknad on teravkaarelistest muutunud ümarkaarseteks), siiski on üliväärtuslikud dokumendid toomkiriku ajaloo selgitamisel kuna siin on fikseeritud rida ehitusosi mis tänapäevaks on hävinud. Joonistel on kujutatud ajejärk, mil kindlustustööd on juba siia jõudnud: tornide üleosa lammutatud, läänefassaadi ette kuhjatud vall ning kooriga külgnev kabel kohandatud püsgirohukeldriks.

Kui kõrvale jätta küsitava päritoluga Tartu vaade aastast 1553, siis pärinevad 18. sajandist ka esimesed piltkujutused, kus figureerib toomkirik. Vanim neist on 1704. aasta sündmusi kujutav linnapanoraam. On säilinud üks selleteemaline graafiline leht¹⁸, sama motiivi on kasutatud ka Põhjasõja mälestusmedalil¹⁹ ja

¹⁸ Põhjasõja sündmuste järgid. Tallinn M C M L X I, lk. 68

¹⁹ üks puust (!) 120 mm diameetriga medal on leidunud ÖES kogudes. Vt. Das Vaterländische Museum zu Dorpat beschrieben von H. E. Hermann. Verhandlungen der GEG. Bd. VI H. 3-4. Dorpat 1871, lk. 264 ja tahvel XVIII-13. Medalil praeguse esukoha kohta andmed puuduvad

Ermitažis säilitatava mälestussamba mudeli reljeefil²⁰. Hooned on kujutatud seal kauais tinglikult. Kui joonisel on toomkiriku varemed kahe torniga, siis reljeefidel on neid ainult üks.

Edasi on tuntud veel kaks koopiat ÖES kogudest. Üks neist on ilmselt väljavõte 1704. aasta graafiliselt lehelt; teine 1759. aasta Remmini plaanilt²¹. Mõlemad on detailvaesed fantassiakujutused, millel konkreetse ehitisega on vähe ühist.

18./19. sajandi vahetuselt on hinnatavamad J.C.Brotze materjalid. Oluline on vaade põhjaküljelt - üks vähesed vaateid sellest ilmakaarest (aastast 1799)²². Veelgi olulisem on pikihoone idaosas kujutis²³. Pärinedes raamatukogu-eelsest ajajärgust on siin fikseeritud mitmeid detaile, mis raamatukogu ehitamisel on kas hävinud või siis pole need juurdepääsetavad.

Võrreldes eelpoolkirjeldatud materjalidega on märksa täpsem J.W.Krause poolt koostatud põhiplaan ja vaade lõunast, mis K.A.Senffi poolt akvatintas paljundatuna on 1827. aastal publitseeritud²⁴.

²⁰ Põhjasõja sündmuste järgedel. Koostanud ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuseum. Tallinn MCMLXI, lk. 69.

²¹ RAKA F.

²² J.C. Brotze, Sammlung verschiedener Liefländischer Monumente, Prospekte, Münzen, Wapen VIII, lk. 118. Käsikiri Läti TA Keskraamatukogu Riias.

²³ op. cit., X, lk. 25.

²⁴ Die Kaiserliche Univesität zu Dorpat. T. VI

19. sajandist on pärit arvukalt Tartut kujutavaid graafilisi lehti, kus on kujutatud ka toomkiriku varemeid. Mitmed neist on vägagi täpsed, kuid olulist lisa näd ülalnimetatud materjalidele ei anna.

Lõpuks tuleks nimetada veel Toome varemete 1805. aastal valminud maketti, mille autoriks on stukimeister Kalopka (Kalupka)²⁵.

+ + +

Üheks oluliseks - ilmselt olulisimaks - lähtematerjaliks on olnud väliuurimiste andmed. Teaduslikel eesmärkidel näib esimesena olevat Toomkirikus kaevanud Tartu Ülikooli omaaegne kunstiajaloo professor H.Kjellin. Nimelt on ta 1923. aastal uurinud koori lõunaküljel paiknenud kabelit vm. juurdeehitust ja selle läheduses paiknenud tsisterni. Kahjuks on Kjellini uurimisandmed peale mõne joonise²⁶ uurijatele jäänud kättesaamatuks. Paraku on sellised olukorrad kujunenud traditsiooniks ka edaspidi Toome varemete uurimisel.

Eelnevas historiograafilises osas nimetasime

²⁵ op. cit., lk. 18; H. Ü P R U S, Tartu varaklassitsistlik arhitektuur (a. 1775-1800). Tõid kunstiajaloo alalt I. TRÜ toimetised 229. Tartu 1969., lk. 223.

²⁶ RAKA F. 2100 nim. 18 s.-ü. 39, lk.1,2, 4-6.

juba O.Freyuthit, kes kaevas varemetes kahekümenda-
 tel aastatel. Tema uurimised aastail 1924-1926 on
 olnud ühed ulatuslikumad ja tulemused on ka publit-
 seeritud²⁷. Siiski on viimastel aastatel tekkinud vaja-
 dus mõningates lõikudes sama ala uuesti läbi kaevata.
 Ebameeldiva üllatusena on resultaadid kohati sootuks
 erinevad O. Freyuthi omadest. Küsimus pole tulemuste
 interpreteerimises. Näib, et tavaliselt on uurija
 piirdunud kaevamisel paljastunud ülemiste müürikohti-
 de fikseerimisega, mingisuguseid müüritise sondaže
 ei ole teostatud. Ning kuna mitmetes lõikudes hilise-
 mad lisandid (näit. sekundaarsed pörandad) varjasid
 varasemaid konstruktsioone, siis viimased jäid liht-
 salt tähele panemata.

Freyuthi andmeil olevat kaevandeid ohtralt pil-
 distatud, ent nende fotode, nii nagu originaaljooniste,
 asukoht on teadmata.

Seoses ülikooli raamatukogu laiendamisega aastail
 1927-1929 - tollal ehitati kinni ka pikihoone külglöö-
 vide kaks idapoolset traveed - kohustati ülikooli ehi-
 tustsoon eelnevalt läbi uurida. Töö usaldati taas
 O. Freyuthile. Tööd on ka toimunud - on säilinud
 andmed, kui palju on kulutatud mõõdistamiseks, kaeva-
 miseks, leitud hauskivi transpordiks jne.²⁸, ent

²⁷ vt. viited 10 ja 11.

²⁸ A. R a i d, Ajalooline Siend Tartu Toomkiriku
 remontide kohta. Tallinn 1973. Käsikiri KRPI
 arhiivis.

mingisuguseid aruandeid, fotosid, kirjeldusi või jooniseid ei ole õnnestunud leida²⁹. Kahju oli seda suurem, et tegemist on ehitusajalooliselt väga huvitava löiguga - pikihoone idaseinaga, millele pärast juurdeehitust juurdepääs uurimiseks praktiliselt puudub.

Viiekümneandate aastate lõpul, seoses kavandatud konserveerimistöödega, alustas väliuurimisi ka Teaduslik Restaureerimise Töökoda. Arhiivis säilitatavate fotode põhjal on teada, et 1958. aastal kaevati lõuna-kõrgseina IV piilari juures³⁰ - jooniseid või aruannet pole arhiivi laekunud. 1959. aastal kaevati surfid N-3 ja S-1 kontraforsi juures; neist on olemas nii joonised (üksiklehtedel) kui ka fotod. Järgnevalt vajab kindlustamist avariichtlik raamatukogu, mis samuti võimaldas teha väliuurimisi. Neist on olemas 1962. aasta tööde aruanne³¹. Lisaks uuriti 1967. aastal

²⁹ Ei ole välistatud, et mingisuguseid O.Freymuthi Tartu toomi teemalisi materjale leidub Müncheni Kunstiajaloo Keskinstituudis: N.v.H o l s t, Riga und Reval. Hameln 1952 bibliograafias on nimetatud näiteks Freymuthi käsikirja Riia toomkirikust, mis seal leiduvat.

³⁴ O. P r i n t s, Arhitektuuri-ajaloolised uurimistööd Tartu endise toomkiriku kooris (TRÜ Teaduslik Raamatukogus) 1962.a. Tallinn 1963. Käsikiri KRPI arhiivis.

³⁰ KRPI arhiiv N 3082/1-3 ja 3083/1.

koori lõunakülje läheduses paiknenud veetsisterai ja selle toitejuhtmeid³².

Nimetasime ainult neid uurimistöid, millest vähemalt mingid fikseeringud on kättesaadavad. Tegelike tööde maht on allkirjutanule teadmata. Nii näiteks esitab O.Prints esialgse koori rekonstruktsiooni³³ - 1962. aasta kaevamiste aruande sadmestiku põhjal on sellise rekonstruktsiooni koostamine võimatu. Samuti on väheusustav, et lõuna-kõrgseina konserveerimistööde raames ei tehtud mingeid uuringuid.

Vahepeal katkenud konserveerimistööd tõusid uuesti päevakorda setsemekümnendate aastate algul. Alates 1975. aastast on tööde raames korraldatud ehitus-archeoloogilisi kaevamisi U.Tiirmaa ja allkirjutanu juhtimisel. Esialgu on nende tööde tulemused vormistatud vaid osaliselt³⁴; käesolevas õiendis on arvesse võetud kõikide aastate uurimiste tulemusi.

³² O. P r i n t s, 1967.a. kaevamised Tartu Toomkiriku lõunaseina juures. Tallinn, 1967. Käsikiri KRPI arhiivis

³³ O. Prints, Toomemägi, lk. 30.

³⁴ Tartu Toomkiriku 1975. aasta väliuurimiste aruanne. I-III. Tallinn 1976; Tartu Toomkiriku 1976. aasta väliuurimiste aruanne I-III. Tallinn 1977. aasta väliuurimiste aruanne I. Tallinn 1978. Materjalid KRPI arhiivis.

Veel tuleks nimetada U.Tiirmae väliuurimisi toomkiriku lõunatorais³⁵ ning profiiltelliste fikseerimist³⁶.

35 U.Tiirmae, Tartu Toomkiriku lõunatorni väliuurimine V horisondist kuni I horisondini. I-III. Tallinn 1977.

36 U. Tiirmae, Tartu Toomkiriku ehituskehaadis esinevate vormitelliste fikseerimine I-II. Tallinn 1977-78. KRPI arhiivis.

Ajalooline ülevaade.

Tartu toomkiriku rajamise eelsoona peatume Tartu piiskopkonna kujunemisel¹. Aastal 1211 määrab piiskop Albert Eestimees piiskopiks Dinaamüde kloostri abti Theoderichi; piiskopkonna residentsiks pidi kujunema Lihula. Määramine oli sisuliselt fiktiivne - Eestimees oli tollal suures osas veel elistamata ning kuna Theoderich langes Tallinna all 1219. aastal, siis piiskopina ta praktiliselt tegutseda ei saanudki. Tema järeltulijaks määrab Albert 1220. aastal oma venna Hermann, Breemeri Pauluse kloostri abti². Ka Hermann osutub esialgu piiskopiks ilma piiskopkonnata - Lihula on tollal hoopis rootslaste käes. Alles 1224. aastal olukord muutub: Hermann saab endale Ugandi alad. Tema esimeseks residentsiks kujuneb Otepää, ent juba samast aastast (1224) on Läti Hendrikul esitada oluline teade: "Ka pani ta [= Hermann] oma venna Rotmari preostiametisse, määrates Tarbatu tema konvendi asukohaks /...../ Ta tegi ka korralduse sääl regulaarkanoonikute ametisse seadmise kohta ning otsustas, et sääl T a r b a t u s p i d i o l e m a t e m a t o o m k i r i k"

¹ Tartu piiskopkonna kujunemise kohta: A.v.G e r n e t, Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft XVII. Jurjew 1896.

² Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud J. Mgiste. Stockholm - Rooma 1962 /edaspidi: LH/, XXIII ll.

/minu sõrendus - K.A./³. Seega 1224. aastal otsustub uue piiskopkonna keskuse kujundamine Tartusse, ehkki veel kümme aastat kannab Hermann küll 'episcopus, Lealensis' tiitlit - alles 1234. või 1235. aastal saab piiskopkond ametliku nime 'Episcopatus Tarbatensis'.

Järgnevalt tekib kohe küsimus, millal võis toimuda tegelik Tartu toomkiriku rajamine - 1224. aasta otsus on ju ainult datum post quem. Meid ei huvita praegu toomi ehitusosade stilikriitiline dateering vaid küsimus, millal kujunes ajalooline ja linnasuhetlik situatsioon, mis võimaldas siinse peakiriku püstitamist. Probleemi on puudutanud O. Freymuth: "... lause võimata on oletada doomkiriku tekkimist enne linna kaitsva ringmüüri ehitamist..."⁴; linnamüüri rajamise paigutab ta omakorda ajajärku pärast 1262. aastat⁵. Sellise mõttekäigu ei saa siiski täielikult nõustuda - paralleelnaideid Vana-Liivimaalt ei kiinnita sugugi väidet, et kiriku ehitamisele peab eelnema ringmüüri püstitamine. Nii valitakse Riias 1211. aastal uue toomi ehitusplats

³ LH XXVIII, 8.

⁴ Freymuth, Ülevaade, lk. 34-35.

⁵ O. Freymuth, Tartu linna tekkimise ajaloost.

Ajalooline ajakiri 1925, lk. 87 jj.; vt. ka В. В а г а

Средневековые оборонительные сооружения г. Тарту.

Tõid kuustiajaloo alalt I. TRÜ toimetised 229

Tartu 1969, lk. 165.

väljaspoole linnamüüri ning alles siis järgneb linnamüüri ehitamine⁶. Vana-Pärnus eksisteerib 1251. aastal katedral; võimalik, et kiriku lähem ümbrus oli müüri piiratud⁷, kuid ulatuslikumad kaitseehitised siin puudusid. Ja üldse, kas Tartus piiskoplikul Toomemäel olevat ehitist saab sõltuvusse seada all-linna kaitsepiirde püstitamisega: 1262. aasta paiku päevakorras oleva linnamüüri tegeleb Tartu raad. Kuidas ja millal oli kindlustatud Toome platoo, puuduvad andmed; igatahes on väga usutav O. P.rintsi oletus, et juba enne all-linna kindlustamist oli Toomemägi 13. sajandi I poolel ümbritsetud müüri⁸.

Seega Tartu all-linna kindlustamisega ei saa dateerida võimalikku toomkiriku ehitamise algust. Ning oletus, et Tartu piiskopid läpivad ligi nelikümmend aastat mingisuguse hädalahendusega (provisoorne puitkirik, linnusekabel v.a.) ei ole samuti kuigi usutav. Lisaks ei maksa unustada, et alates 1234. aastast eksisteeris

⁶ V. V a g a, Die mittelalterliche Stadtbefestigung Rigas. Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse. Uppsala 1967, lk. 311 jj.

⁷ A. T u u l s e, Die Burgen in Estland und Lettland. Tartu 1942, lk. 195.

⁸ O. P r i n t s, Tartu kui kindlus. Tallinn 1967. Käsikiri Kx RPI arhiivis, lk. 16-17.

Tartu lähistel Kärkna tsistertslaste klooster⁹ -
 nimetatud ordu paistab keskajal silma oma kõrge ehitus-
 kunstilise tasemega ning nende roll ei piirdu kloostri
 püstitamisega¹⁰ - seega oli juba Hermannil potentsi-
 aalne võimalus rakendada tugevatasemelisi ehitusmeist-
 reid. Nii pole vähemalt ajalooliste tegurite poolt
 välistatud, et Tartus võidi juba enne 13. sajandi vii-
 mast kolmandikku - võib-olla isegi kolmekümnendal
 aastail - kavandada suurejoonelise sakraalehitise
 püstitamist.

Allikais figureerib toomkirik alles 1299. aastal
 - ja siis ka ainult kaudselt. Tegemist on ürikuga,
 milles Tartu piiskop Bernhard annab vasall Johannes
 de Levenwoldele patronaadiõiguse vikaaria üle, mis
 teenindab apostlite ja Juuda altarit. Muuhulgas leidub
 ürikus märge: "Kuna aga meie toomkirik /toomkogudus/
 tunneb üsna suurt puudust temas jumalateenistuskohus-

⁹ vt. W. Schmidt, Die Zisterzienser im Baltikum und
 in Finnland. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran
 Vuosikirja XXIX - XXX. Helsinki 1941, lk. 131 jj.

¹⁰ Paralleeliks meenutame, et Dünamünde tsistertslaste
 on loetud osalisteks Riia toomkiriku ehitamisel
 (W. N e u m a n n, Der Dom zu St. Marien in Riga.
 Riga 1912, lk. 15) ning Tallinna toomkiriku juures
 on ka otsesid tsistertslaste mõjusid (V. R a a m,
 Toomkirik. Tallinn 1973, lk. 9).

tusi täitvatest ametikandjatest..."¹¹ Ilmselt samale tekstile baseerubki O, Printsii väide: "... esimene kirik oli küllalt ruumikas, nii et vaimulikest tuli isegi puudus, nagu kurdab Berahard aastal 1299..." ja teisel: "... aastal 1299 on nii koor kui ka pikihoone juba kasutusel."¹² Tsiteeritud järeldustega on raske nõustuda. Tekstis on juttu ainult kirikust kui organisatsioonist; ühe kiriku vaimulike arv ei tarvitse absoluutselt olla korrelatsioonis kirikuhoone suurusega. Ei maksa ka unustada, et Berahardi poolt öeldu on eelkõige põhjenduseks, miks ta doneerib Levenwoldele vikaariaga seotud maavaldused.

Üriku põhjal saab üksnes järeldada, et tollal toomkirik funktsioneerib: juttu on ühest alterist ja selle teenindamisest. Lisaks kõneldakse ka vikaari kohustustest 'in choro', ent seegi võib olla üksnes kaudses täheatuses.

Järgmised olulised kirjalikud andmed pärinevad 1477. aastast. Tegemist on kahe ürikuga. Ühes, mis

¹¹ "Sane cum ecclesia nostra cathedralis defectum ministrorum in ea ministrantium in divinis officiis non modicum patiatur..." Livländische Güterurkunden I (aus den Jahren 1207 bis 1500). Hrsg. v. H. v. Bruiningk, N. Busch. Riga 1908 /edaspidi: LGU/ nr. 45. Tõlkinud Jaan Unt.

¹² P r i n t s, Toomemägi, lk. 30 ja 27.

on dateeritud 25. juuliga, annab Tartu piiskop Johannes II Bertkow Peeter ja Wolmar Ürküllidele lääniõiguse reas nende valdustes, sest "nad on andnud toomkiriku ehitamiseks ja teisteks vajadusteks /toom/ kapiitlile 200 Riia marka', samuti on nad lubanud annetada kirikule veel kaks kella¹³. Kolm päeva hiljem - 28. juulil välja antud dokumendist selgub, et Ewold Patkull on annetanud 100 Riia marka uue vikaaria rajamiseks; vastav altar (pühendatud Kolmainule, Meerjale ja Jumal-Isale) püstitatakse uude koori, kui see valmis saab. Lisaks on annetanud Ewold Patkull ka 10 Riia marka klassakende jaoks¹⁴.

¹³ "... hirumme ya unse domkerke tom buwete unde ander nothorftigchet gegeven unseme capittele twehundert olde mark Riges, van verden verberurt, unde sollen noch ya de sulve unse deomkerke unde geven twe merklike clocken, de voarmals tome Odempe ya sunte Ylsebeten capelle ghewest syn." LGU nr. 518.

¹⁴ "... 100 mk. Rig. tho einer fundatien und stichtinge einen nyen vicarien in unser domkerken tho Dorpte in de ehre der hilligen ungedelden Dreyfoldigkeit, der jungfraw Marien, Godesz moder, und aller Gadesz hilligen to dem altare deszulven tittellsz, dat me in den nyen kore, so de vollenbracht, uthbuen sell /.../ tein marck Rigisch thon glesze venstern gewen." LGU nr. 519.

Seega on antud perioodil käsil ilmselt ulatuslikumad ehitustööd, ent mitte meid huvitavas pikihoones vaid kooriosas. Vähest viiab tööde laiale mahule ka piiskop Johannes II Bertkowi (1473 - 1485) järeltuli- ja kurtmine, et Johannes II on Tartu piiskopkonna koormanud suurte võlgadega¹⁵.

Ülejäänud keskaegne kirjalik materjal piirdub testamentidega, mis ehituse kohta informatsiooni ei sisalda. Väikese lisadetailina selguvad siit mõned Tartu toomi altarid. Lisaks eespool juba nimetatud Simoni ja Juuda ning Kolmainu, Maarja ja Jumal-Isa altareile on seal olnud veel Dionysiuuse¹⁶, evangelist Johannese¹⁷, Anna¹⁸ ning Peetruse ja Pauluse¹⁹ altarid. Lisaks on nimetatud ka Antoniuuse vikaaria²⁰, ent tekstist ei selgu, kas on olnud ka samanimeline altar. Muudugi on siin nimetatud ainult altareid.

¹⁵ R. H a u s m a n n, Die Monstrenz des Hans Ryssen- berg in der K. Ermitze zu St. Petersburg. Sonder- abdruck aus Mittheillungen aus der livländischen Geschichte. Riga 1899, lk. 22.

¹⁶ LGU, nr. 147.

¹⁷ LGU, nr. 519.

¹⁸ LGU, nr. 288.

¹⁹ LGU, nr. 429.

²⁰ LGU, nr. 516.

millede kohta juhuslikult on andmeid säilinud; nende koguarv oli ilmselt märkka suurem. Võrdluseks märgime, et näiteks Pärnu Nikolai kirikus on olnud vähemalt 11 altarit²¹.

Vanemas kirjanduses kohtame Tartu toomi nimetamist Dionysiuse kirikuks. Juba eespool (vt. lk. 12) märkisime sellist nimekuju ühel 17. sajandi linna-
 plaanil; sama kordab ka C. Kelch²². Alles möödunud sajandi viimasel kolmandikul tõestatakse, et toom on olnud pühendatud apostlitele Peetrusele ja Paulusele. Esimese korda märgib seda Ed. Pabst Läti Hendriku kommentaarides²³, järgnevalt on pühendatud sellele A. v. Gerneti ja C. v. Sterni eriartiklid²⁴. Vastavaid andmeid on tegelikult vähe: esimest korda figureerib

21 H. L a a k m a n n, Das mittelalterliche Kirchenwesen Neu-Pernaus. SB GEG 1922. Dorpat 1923, lk. 131.

22 C. K e l c h, Liefländische Historia. Revall-Rudolphstadt 1695.

23 Heinrich's von Lettland Livländische Chronik. Hrag. v. E. Pabst. Reval 1867. XXVIII, 8, märkus 17.

24 A. v. G e r n e t, Zum Namen der Dorpater Domkirche. SB GEG 1891, lk. 93 jj.; C. V. Stern, Unsere Peter-Pauls-Kirche, SB GEG 1898.

Jugjew 1899, lk. 102 jj.

Pihkva I kroonikas, et venelased «крани Петра и Павла»²⁵. Et jutt on just Tartu toomist, sellele viitab Riia saadikute aruanne sõidust Leedusse ja Moskvasse 1503. aastal, kus kõneldi Tartu toomis toimunud vargusest, nimelt varastati sealte püha Blasiusse päeval²⁶. Edasi on ka 1525. aasta reformatsiooni puhul juttu, et pildirüüstajad tegutsesid ka 'in Sunt Peters kercken'²⁷.

Möödminnes nimetame, et käesoleva sajandi algul püüab A. Assmuss rekendada Tartu kirikute suhtes Charlier' teooriat, mille järgi kiriku piki- telg peab ühtima Pääkese tõusu-loomangu sihiga kiriku kaitsepühaku päeval. Nii jõust autor järeldusele, et Tartu toom on algselt pühendatud Maarjale²⁸ seisukoht, mis varijate poolt pole aktsepteerimist leidnud nii nagu kogu Charlieri teooriaga.

²⁵ Полное собрание Русских летописей IV. С.-Петербург 1848. lk. 273

²⁶ Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch. Hrgg. v. L. Arbusow. II Abt. Bd. 2. Riga-Moskau 1905, Nr. 443, lk. 346.

²⁷ F. B i e n e m a n n, Sylvester Tegtmeyer's Tagebuch. Mittheilungen den Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands Bd. XII Riga 1880. lk. 503.

²⁸ A. A s s m u s s, Über die Orientierung der Mittelalterlichen Kirchen Dorpats. SB GEG 1911. lk. 38 jj.

Reformatsiooniaegne pildirüüste ei jäta ka Tartu toomkirikut puutumata. Kolm päeva pärast all-linna kirikute rüüstamist - 10. jaanuaril 1525 tungib rahvamas kirikusse, hävitades pühapildid ja -kujud²⁹. Sündmuste kirjelduses figureerib teade, et 'palju kunsti ja kuludega ehitatud baptisteeriumis' hävitati samuti figuure. Missugust ruumi ristimiskabeliks nime-tatakse - kas peetakse silmas hoopis käärkambrit või midagi muud, jääb selgusetuks. Tundub, et kirikuhoo-ne ise sündmuste käigus ei kannatanud.

Järgnevalt on sõlmitud rüütelkonna ja linna rae vahel leping, et toomkirik jääb edasi katoliiklike jumalateenistuste jaoks, kusjuures linnakodanikel oli trahvi ähvardusel keelatud missat külastada.

Järgnev ajalugu on juba seotud toomkiriku alla-käiguga. Liivi sõja ajal 1558. aastal vallutavad vene-lased Tartu, ent toom jääb nähtavasti puutumata. Kapi-tulatsiooni tingimustes jäeti kirik edasi katoliiklas-tele³⁰. Peatselt järgnes piiskop Hermann'i lahkumine linnast, ilmselt vene ajal seal teenistusi ei peeta

²⁹ Sündmuste kohta vt. L. Arbusow /jun/, Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte. Ed. III. Leipzig 1921, lk. 383, Hausmann, lk. 26-27.

³⁰ Franz N y e n s t ä d t 's Livländische Chronik nebst dessen Handbuch. Hrsg. v. G. Tieleman. Monumenta Livoniae Antiquae II. Riga-Leipzig 1839, lk. 53 p. 4

ning kirik jääb sisuliselt hooldajata peremehta. Hiljem kuuleme, et ka linna ajutised peremehed on hoone allkäigule kaasa aidanud.

1582. aastal läheb Tartu üle poolakatele. Kirik on tollal sellises seisundis, et ei ole võimalik vastavalt esialgsele kavatsusele Te Deumi korraldada ning tänujumalateenistus peetakse Maarja kirikus³¹. Samal ajal kirjas kuningale iseloomustab toomi hetman Zamoiski: katedraal on suuresti rikutud, ent korras- tamiseks ei vaja kirikumüürid palju tööd ja kulutusi³². Umbes samade sõnadega iseloomustab toomi 1583. aastal ka jesuiit P. Campana: Ta leiab, et Bologna toomi jä- rel on see kirik ilusaim, mida ta näinud. Ehkki katus, ukсед ja aknad puuduvad, oleks võimalik neid puudusi ilma suurte kulutusteta parandada; kui aga müürid hakkavad varisema, nõuaks see viis korda rohkem /kulusid/.³³

³¹ H a u s m a n n, Monstranz, lk. 40.

³² ibidem: cathedrale magis corruptum est /.../
Structura templi cathedralis non magna opera et
impensa restitui poterit.

³³ V. H e l k, Die Jesuiten in Dorpat 1583 - 1625.
Odense /1977/, lk. 46. Üeldu põhjal võib oletada,
et kiriku võlvid tollal veel püsisid, seega tuleks
kahelda P r i n t s, Toomemägi lk. 33 esitatud
vastupidises väites.

Huvi Toomkiriku taastamise vastu on mõistetav - on see ju ajejärk, mil katoliku kirik kogu Euroopas püüab oma kõikumajandatud positsioone kindlustada.

Juba järgmisel, 1584. aastal on hääng toomi taastamisperspektiivide kohta märksa pessimistlikum. Nii märgitakse 1584. aastal kardinal Jerzy Radziwiłł juhtimisel toimunud visitatsioonil, et kirik on küll ilusam kui ükski teine, aga ta on täiesti purustatud. Ehkki müürid ja piilarid püsivad, on moskoviidid siin suurt kahju teinud, nii et tema taastamine nõuaks suuri kulusid³⁴. Üelduga korrespondeerib ka poola krooniku R. Heidensteini teade: peakirik on vägagi kannatanud. Sellist, mis oleks nii suurte kuludega püstitatud, ei leida terves Poolas. Kõik Tartu piiskope haudad on moskoviitide poolt rüüstatud; nende kivist hauamonumendid lebavad kirikus lohakil ning jätavad kurva pildi³⁵. Siiski ei loobuta toom-

³⁴ Historia Russise Monumenta, ex antiquis exterarum gentium archiviv et bibliotecis depremta. Hrsg. A. I. Turgenev. Bd. I. St. Petersburg 1841, lk.397; C. E. M a p i e r s k y, Catholische Kirchenvisitation in Livland im Jahre 1583 oder 1584. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands Hrsg. v. F. A. Bunge. I Bd. Reval 1842, lk. 328.
2 Starczewski 172;

³⁵ Рейнольда Гейденштейна. Записки о Московской войне (1578-1582) С.Петербург 1889, lk.264

kiriku taastamise kavadest: kirik pidi minema Tartu praosti käsutusse³⁶. Ning kui 1600. aastal rootslased saavad lühikeseks ajaks linna endi valdusesse, kavatsetakse siin hakata pidama rootsikeelseid jumalateenistusi³⁷. Taas jäävad kavad realiseerimata - 1602. aasta lõpul asuvad poolaked linna piirama ning 3. II 1603 on nad taas linna peremeesteks. Nimetatud piiramine toob olulist kahju ka Tartu kirikutele, sealhulgas ka toomile: küttepuude puudusel lammutati ka kirikute puitosi³⁸. Nii saabki 1613. aasta visiitatsiooni ajal sinult sedastada: "Templum cathedrale in monte, totum ruinosum"³⁹ - toomkirik mäel, täielikult lagunenud. Analoogselt väljendatakse ka 1616. aasta revisjoni ajal - toomkirik Eoomel, peaaegu täielikult lagunenud, ühi⁴⁰.

Tõenäoliselt on kirik leidnud kasutamist mingi

³⁶ H e l k, lk. 79 - 80.

³⁷ O. F r e y m u t h, Tartu linn aastail 1558 - 1625. Koguteos "Tartu". Tartu 1927, lk. 55.

³⁸ H. L i c h t e n s t e i n, Der Brand der Domkirche zu Dorpat. SB der GEG 1901. Jurjew 1902, lk. 80.

³⁹ Protocoll der Catholischen Kirchenvisitation in Livland von Jahre 1613. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Hrsg. v. F. A. Bunge. I Bd. Reval 1842, lk. 33.

⁴⁰ V A R K A F. 389, s.-ü. 578, l. 9a.

abiruumina - näiteks 1600. aastal on hoitud seal vilja. Seegi põleb 1624 aastal, mille kohta leidub raeproto- kollides sissekanne: "Den 23. juni Ao 1624 in der nacht umb glock 12. wahr die nacht, ist das dach von der Thumskirchen alhier abgebrand"⁴¹ - seega kuni tolle ajani oli kirik kaetud (ajutise) katusega.

Rootsi ajast on toomkiriku kohta napilt informat- siooni; näib küll, et päriselt "maha kantud" ta siiski ei ole. Nii näiteks 1636. aasta plaanil on toomi juures märges "Die Thum Kirch" erinevalt näiteks domi- niiklaste kirikust, mille puhul on rõhutatud, et ta on langenud - "Die Verfallene muncks Kirche"⁴². Ka meetakse sel perioodil kirikusse⁴³ ning nähtavasti täidab ta ikka laopaiga funktsiooni - nii hoitakse 1704. aastal seal heinu⁴⁴.

Järgnevalt on küsimus, mil määral puudutasid Põh- jesõja sündmused toomkirikut? Selle aja kohta on ainult märges A. Mollerilt: nimelt olevat venelased tulistanud 24. juunil 1704 vana mahapõlenud toomkiri-

⁴¹ *Wsit. L i b h t e n s t e i n*, lk. 74 järgi.

⁴² RAKA F. 2623 nim. l. s.-ü. 2050 l. 11

⁴³ SB GEG 1908, Jurjew 1909, lk. XXVI, XXVII ja XXXI.

Ka 1977.a. keevamistel sätuti matusele, millel oli panuseks rootsi münt.

⁴⁴ A. M o l l e r, *Fate Dorpati. Neuer Dorpater Kalender 1877*, lk. 105.

kut. Tekkis tulekahju, ent samaaegselt alanud vihma-
sadu kustutas tule⁴⁵. Siiski on siin üks detail, mis
tekitab teates kahtlust: liiga palju kipub olema jaani-
päevi, mil toom olevat maha põlenud⁴⁶. On aga alust
oletada, et sõjapurustused on tollal olnud mõnevõrra
suuremad. Nimelt pole seni rahuldavat seletust, miks
varemed on lõunaküljel säilinud märksa halvemini kui
põhjaküljel. Küsimus pole kergeltlagunevates detaili-
des; isegi osa massiivseid kontraforsse on jäljetult
kadunud - nende hävimist ei saa seletada üksnes loodus-
like teguritega. Edasi, jälgides lõunapoolseid pii-
lareid võib näha seal arvukalt mürsukillu- või kuuli-
auke; kohati on piilarite nurgasturbad ulatuslikult
hävinud. Millal selline purustamine võis aset leida?
17. sajandi lõpu plaanidel - nende täpsus on vägagi
usaldatav - on kiriku välisseinad markeeritud terve-
tena. Seevastu esimesed arvestatavad Vene aja jooni-
sed 1777. aastast kajastavad siin toimunud olulisi pu-
rustusi. Ilmselt on need aset leidnud Põhjesõja ajal.
Teatavasti 1704. aasta piiramisel tulistati esialgu
linna peamiselt lõunaküljelt⁴⁷ (Karl IX, Karl Gustavi

⁴⁵ M o l l e r, lk. 105.

⁴⁶ Lisaks nimetatud 1624. aastale on oletatud põlemist
ka 1596.a. jaanipäeval.

⁴⁷ Tartu piiramise kohta vt. X. Палли, Между двумя
боями за Нарву. Эстония в первые годы Северной
войны 1701-1704. Таллин 1966, lk. 227-243.

ja Gustav Adolphi bastionidevastast olevatelt positsioonidelt); sellise tulesuma juures on ka mäistatav, miks toomkiriku varemed on kaanatanud rõhkem lõunaküljelt.

18. sajandi 60-ndail aastail algavad Toomel taas kindlustustööd, mis ei jäta puutumata ka toomkiriku varemeid. Mühulges kohaldatakse kooriruumi lõunaküljel asuv ruumike ajutiseks püssirohukeldriks⁴⁸, ent põhilisim, mis muudab varemete ilmet, on lühene-
 tornide ülaosa lammutamine. Milleks see vajalik oli? Alates Gadebuschist⁴⁹ on käibel informatsioon, et varemetele kavatseti rajada suurtükipatarei. Sama kinnitab J.W. Krause⁵⁰; sellest käneleb W. Thrämer⁵¹ ning viimati on esitatud O. Printsist⁵² poolt. Olles aga veidigi kursis tollaste fortifikatsiooniprintsiipidega tundub asi liiga fantastiline olevat - see on muldkindlustuste ajajärk, mil püüti varjuda

⁴⁸ SARKA F. 349, nim. 12, s.-ü. 4691

⁴⁹ F. K. Gadebusch, Livländische Jahrbücher II T. 2. Abschn., Riga 1781, lk. 167.

⁵⁰ J. F r e y, Ein alter Plan zum Wiederaufbau des Dorpater Domes. SB GEG 1910. Jurjew-Dorpat 1911, lk. 111. Krause on ise küll teatanud, et tema andmed kindlustustöödest pärinevad teistelt inimestelt.

⁵¹ T h r ä m e r , lk. 27.

⁵² P r i n t s , Toomemägi, lk. 34.

mitmemetriste muldvallide taha, sest piiramiskahurite purustusjõud oli küllaltki suur. Nüüd aga kavatakse varemete otsa paigutada laskeplatvorm - veenõlasele hästi jälgitav, kaitsmaks ainult keskeagede kivimüürid.

Kui aga vaadata tollaseid kindlustuste projekte,⁵³ siis selgub, et neil pole varemete kohale märgitud mingit kaitserajatist. Näib, et kogu legend on saanud alguse väärarvamusest. Kindlustustööde käigus kaevati Toomi esine nõlvak (end. Gustav Adolphi ja Karl XI bastioni vaheline ala) tugevasti maha nii, et mäeveer algab vahetult toomkiriku läänefassaadi eest. Vastu torne kujutati bastione ühendav vall - kurtiin. See on muide selgelt fikseeritud Krause-aegsetel joonistel; tänapäeval tähistab lagunenud telliste horisontaalne vöönd läänefassaadil tsooni, mis nimetatud perioodil on olnud maapinna vahetus läheduses. Tornide lammutamine näib aga olevat puht-insenerlikel põhjustel. Pärast mullatööid paiknesid toraid vahetult mäenõlva juures; vältimaks võimalikku pinnase nihkumist küllaltki suure koormuse mõjul otsustati lihtsalt lammutamisega vähendada survet. Seega on tornide suhtes täpsem Hupeli informatsioon 1774. aastast: "Kindluse ehitamise tõttu on alustatud juba müüride lammutamist"⁵⁴

⁵³ Näit. SARKA F. 349 n.12, s.-ü. 4634 - 4636.

⁵⁴ A.W. H u p e l, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Bd. I. Riga 1774, lk. 254.

Viimane etapp toomkiriku ajaloo on seotud Tartu ülikooli taasavamisega 1802. aastal. Kogu Toomemägi läks ülikooli valdusesse ning vastavalt arhitekt J.W. Krause kavadele pidi ka toomkiriku varemed rekonstrueeritama vastavalt ülikooli vajadustele. Kiriku kooriruumi paigutab Krause raamatukogu, ent sellega tema plaanid ei piirdu. Krause kavatses kasutusele võtta kogu varemetekompleksi: pikihoonest pidi kujunema ülikooli kirik, kuna tornidesse planeerib ta observatooriumi. Veel 1820. aastal üritab ta oma kavasid realiseerida, ent tagajärjetult. Et tegemist on realiseerimata projektidega ning kirjanduses on Krause kavasid käsitletud⁵⁵, siis käesolevaga me neil pike-malt ei peatu. Tuleb küll öelda, et pikihoone ja tornide-osa projektid on Krausel märksa ebaõnnestunud kui raamatukoguks rekonstrueeritud koor.

Siiski ei jää ka pikihoone sel ajajärgul puutumata. Kui Krause ehitab kooriossa raamatukogu, siis ta ei raatsi kooriruumi trepistikuga lõhkuda. Seetõttu võtab ta kasutusele kesklinna kaks idapoolset treveed, rajades sinna trepikoja. Sissepääs sinna oli läänest. Sellise planeeringuga olid raamatukogu ja varemeteosa omavahel loogiliselt seotud; igatahes oli see lahendus

⁵⁵ J. F r e y, Ein alter Plan zur Wiederaufbau des
Dorpater Domes. SB GEG 1910. Jurjew-Dorpat 1911,
lk. 105 jj.; V a g a, Tartu ülikooli arhitektid,
lk. 23.

märksa parem praegueksisteerivast.

Kirjeldatud Krause-aegne lahendus pole tänini säilinud. Käesoleva sajandi kahekümmendail aastail otsustati raamatukogu laiendada ning ülikooli arhitekti P. Mielbergi projekti kohaselt⁵⁶ ehitati täiska külge- ja kabellöövid kahe travee ulatuses. Vana sissepääs läänest likvideeriti ning paigutati see uusehituse lõunaküljele.

Vähiksematest muudatustest - mis pole küll too- nud kasu varemete välisilmele - nimetame arhitekt R. Guleke poolt 19. sajandi lõpul põhjatornile paigutatud veetorni. Paagiga seotud veetorustike paigaldamisel on lõhutud mõnevõrra ka maa all paiknevat ehitusosi.

⁵⁶ vt. n. R a i d, lk. 6 - 7.

P i k i h o o n e .

R. Guleke toob pikihoone kujunemisel välja kaks ehitusjärku. Juba algselt on see olnud basiilika, mille neljanda löövi moodustab põhjaküljel kabelite rida. Lõunaküljel kabelid puuduvad; nende asemel on tugevasti eenduvad kontraforsid. Teise ehitusetapina on rajatud ka lõunakülje tugipiilarite vahele kabellööv¹. W. Neumann väidab, et pikihoone oma viie lööviga on kõik püstitatud ühesegselt². O. Freymuthi kontseptsiooni kohaselt oli algne pikihoone kolmelööviline kaheksa traveega kodakirik, täpsemalt - pseudobasiilika. Kesklöövi piilarite kohta andmeid ei ole, tõenäoliselt on need kujutanud mingit "sambakimpu". Hiljem võetakse ette põhjalik ümberehitus. Kesklööv kujundatakse basiilikaalseks ning piilarid uuendatakse. Samuti lisatakse hoone pikikülgedele kaabellöövid. Selleks lammutatakse põhjakülje tugipiilarid peaaegu täielikult ja põhjasein ehitatakse uuel kujul üles. Lõunaküljel vana tugipiilarid säiluvad, siinult välissein "tõstetakse" kontraforsside väliskülje joonele³. V. Vega väidab, et esimese ehitusperioodi

¹ G u l e k e, F. III T. III.

² N e u m a n n, Dom zu St. Peter und Paul, lk. 9

³ F r e y m u t h, Löpuaruanne, lk. 90 ja 103-104.

(sinna kuulub tornideta läänefassaad) pikihoone kohta andmed puuduvad. Praeguksisteeriv pikihoone on valminud teise ehitusetapi jooksul, mis kestis peaaegu kogu 14. sajandi. Sajandi esimesel veerandil on püstitatud välisseinad realistlike varagooti kapiteelidega. Kesklõvv (piilarid ja kõrgseinad) on valminud tõenäoliselt alles 14. sajandi teisel poolel. Samal ehitusperioodil lisatakse pikihoone põhja- ja lõuna- külgedele kablilõvvid.⁴

O. Prints on oletanud järgmist arenguskeemi:

"Pikihoone oli kaheksa traveega neljalõõviline ristroidvõlvidega kaetud basiiliks. Voimalik, et esialgu kavatseti ehitada kolmelõõvilist kirikut, kuid hiljem, kui mitte varem, siis ehitamise ajal, plaan muudeti ja põhjaseina tugipiilarite vahele rajati neljanda lõõvine kitsas kablilõvv." Tõenäoliselt on pärast välisseinte valmimist töö seiskunud ning kõrgseinad püstitatud mõnevõrra hiljem. 13. sajandi lõpuks on pikihoone juba kasutusel. Hilisemaks lisandiks on lõuna-kablilõvv, mis on ehitatud arvatavasti 1470-ndate aastate lõpul.⁵

Seega mis puutub algse kiriku gabariitidesse, siis uurijad on üksmeeles, et pikihoone on kohe rajatud hilisemas pikkuses. Seevastu hoone laiuse, täpse-

⁴ V a g e, Ruumiprobleem, lk. 69 jj.; EAA lk. 152-153.

⁵ P r i n t s, Toonemägi, lk. 27 jj.

malt - löövide arvu suhtes lähevad arvamused lahku: kas põhja-kabellööv kuulub algsesse kavatisse või mitte. Väliuurimiste põhjal võib üheselt öelda, et vähemalt vundamentide rajamise ajal on kavandatud kolmelöövilisena: kiriku külglöövide väliskülgedel (st. vastavalt põhjalöövi ja põhja-kabellöövi, samuti lõunalöövi ja lõuna-kabellöövi vahel) kulgevad ida-läänesihilised vundamendid, mis on ehitatud samaaegselt pikihoone lääneseina vundamendiga. Põhja- ja lõunakülgedel on vundamendid ligikaudu ühelaiused (vastavalt 305 ja 286 cm); läänes, kus alusmüür peab kandma suuremat koormust, on paksus mõnevõrra suurem.

Välisseinte vundamentidega liituvad väliskülgedel alusmüürid kontraforsside jaoks⁶. Siseküljel vastavad kontraforssidele põhjaküljes ristkülikukujulised eendid võlve toetavate eendtugede jaoks. Analogsed, kuid mõnevõrra suuremad laiendid on ka pikihoone lääneseinas (neist lõunapoolne ei ole seotud seina alusmüüriga), kuna ^{lõuna}lõunaküljel need puuduvad. Nii on vundamendi rajamisega määratud löövide ja traveede proportsioonid, mis jäid ka edaspidiste ümberehituste käigus muutmata.

Külglöövide võlvid on kvadraatsed, kesklööv on külgvõlvidest poole laiem. Neid proportsioone silmas pidades tekib küsimus, kas ei olnud algselt

⁶ Kontraforsside massiivsust silmas pidades on võimalik, et algselt on kavandatud kesklöövi survet kompenseerivaid tugikaari. - V. Raami märkus.

kavandatud ka kesklöövi kvadraatse^{põhiplaaniga} võlve (ühele keskköövi võlvikule vastanuks kaks külglöövi võlvikut). Sellist nn. seotud romaani süsteemi on kavandatud näiteks Riia toomkirikus⁷. Ent oletusele räägib vastu üks asjaolu: sel juhul pidanuks hoone pikikülgedel olema kontraforsse poole hõredamalt. Seega arvatavasti juba algusest peale on kavandatud kesklöövi katmist piiklike võlvidega.

Peatume ka vundamentide ladumistehnikal. Seniste andmete põhjal on selgunud, et toomi välisseinad toetuvad võrdlemisi tagasihoidlikule alusmüüristikule. Selle sügavus kõigub vahemikus 90 - 160 cm. Alusmüür koosneb kolmest järgust. Esialt on lahtistest ilma mördita paigaldatud maakividest alavundament^x (kohati see küll puudub).

Järgnevalt on müür küll laotud seguga, ent ladu on vägagi juhuslik, müüri välispind on silumata ja mört on kohati kivide vahelt välja voolanud. Üksnes vundamendi ülaosa on korralikult laotud ja müüripinnad vormistatud. Selline müüristruktuur lubab oletada, et vundamendisüvis on põhilises osas kaevatud ainult rajatava müüri laiusena, ilma, et müüri kõrval oleks töötamiseks ruumi; kivid puistati lihtsalt tranšeesse. Tegemis on keskajal üldlevinud tehnoloogiaga

⁷ S. K a r l i n g, Riga domkyrka och mästaren från Köln. Konsthistorisk tidskrift V. Stockholm 1941, lk. 39-40.

ning vahest ei oleks põhjust sellest üldse juttu teha, kui keskaegses Tartus poleks objekti, kus on kasutatud sootuks erinevat lahendust. Jutt on Jaani kirikust, kus vundamentide süvendid olid kaevatud avaratena, võimaldades müüri kõrval ka töötada⁸.

Vundamendi pealispind moodustab astme, mis on kaetud tellistega⁹ ning silutud mördiga. Välisküljel tähistab nimetatud aste tõenäoliselt rajamis- aegset kavandatud maapinna kõrgust (abs. kõrgus ca 65.42 - 65.55), interjööri on see aste olnud alu- seks võlvitugedele ning samal kõrgusel pidi paik- nema ka esialgne põrand.

Pärast vundamentide valmimist on ehituskava- des tehtud väikesed korrektiivid. Nii ei ole vunda- ment ja sellele toetuv soklimüür alati paralleelne - näit. läänefassaadi põhjaosas ning lõunakülje por- taalieskoja juures. Samuti on pikihoone läänesei- nal ~~paiknevad~~ seinapiilarid (seega tõenäoliselt ka piilarid) kavandatud ahtamatena. Tegelikult on rea-

⁸ O. Prints, Tartu endise Jaani kiriku lõpetamata uurimistöõde lõpparuanne. Tallinn 1967. KRPI arhiiv, lk. 27. Ilmselt oli sinne lai vundamendi- kraav tingitud parvaluse paigaldamise vajadustest.

⁹ O. Freymuth, Ülevaade, joonis I/1 on sokliaste kujutatud korrapärase parketimustriga. Tegelik ladu on märksa juhuslikum ja ebakorrapärasem.

liseerimisele tulnud mõnevõrra suuremad seinapiilarid ning selleks, et neid vundamendisenditele ära mahutada, laiendati eendeid põhja- ja lõunakülgedel. Samuti lisati kiriku lõunaküljele alused võlvitugedele.

Vundamentide käsitluse lõpuks lisame veel mõned tähelepanekud, mis on tehtud pikihoones põhjaseina juures. Esmalt osutus, et I ja II võlviku vahelises tsoonis võlvitoe vundament ei ole ühtlaselt laotud; on võimalik, et selle tilaosa on alumisele tsoonile 'juurde kasvatatud'. Samuti selgus, et V võlvikus kontraforsi alusmüür ei moodusta pikivundamendiga tihete tervikut, vaid on sellele juurde laotud; erinevus on ka müüri lae struktuuris. Nii kerkib võimalus, et põhjakülje vundamendi ehitamisel on ära kasutatud mingit varemeksisteerinud alusmüüri. Kas see varesem vundament on kuulunud mõnele valmishhitatud hoonele või leidis siin ainult varesem vundament - sellele küsimusele ei suuda me vastata. Lisame veel, et põhjakülje idapoolseima kontraforsi vundamendis - sellele toetuv tellismüür kuulub senise kronoloogia kiriku vanimate ehitusosade hulka - leidis profiiltellise fragment¹⁰. Selle profiilile ligilähedasi vorme ei ole toonkirikust rohkem leitud; on aga

¹⁰ vt. T i i r m a a, Vormitellised 1978, joon.100.

selge, et sellised profiil kivid pidid olema käibel enne järgnevalt kirjeldatava sokli- ja seinamüritise ehitamist. Küsimuse lahendamise eeldab kaevamisi mis oleksid tunduvalt ulatuslikumad seinatoimunist: vajalik oleks kaevata suuremates tsoonides korriste kaupa¹¹ ning puhastada välja suuremaid alusmüüri lõike.

Vundamendile järgneb 4 - 5 tellisrea kõrgune sokkel. Otsustades pikihoone edela- ja loodeuruga müüri lae järgi on selle ehitamisel ikka kavandatud kolmelöövilist kirikut. Siin kasutatud tumedamaid punekaid ühtlase struktuuriga telliseid. Sokkel on laotud puhasvuuk-müüritisena nn. poola või gooti süsteemis, kus igale pikikivile järgneb üks sidekivi. Sokkel on olanud tänu täite- ja varisemisprahile sajanäite jooksul kaitstud ilmastiku eest ning seetõttu on siin võimalik jälgida ka vuukimistehnikat: vuugid on kelluga ülalt ja alt lõigatud, moodustades nii asümmeetrilise välisnurkvuugi.

Sokkel lõpeb simsiga. Välisküljel kulgeb see nii seintel kui ka kontraforssidel, katkedes ainult portaalleeuskodade kohal. Selle S-kujuline (nn. atika) profiil koosneb kahest horisontaalsest ümar-

¹¹ Kultuurikihi (segatud pinnase) sügavus pole kogu kiriku ulatuses sama: kesk- ja põhjalööris ulatub see märksa sügavamale kui lõunalöövris.

vöödist, mis lähevad sujuvalt üle nendevaheliseks süvarihvaks¹². Välissein astub simsi joonel 14,5cm võrra tagasi. Järgnevalt on sein (peame silmas kiriku lõuna- ja läänekülge; põhjaküljel on situatsioon erinev, millest allpool) kuul akendani liigendamata; müüriledu on analoogne sokliga. Akende aluslausa joonel on kulgenud teine simss, mis on kujutanud kaldset veeliistu; simsi alluses on olnud vähene ümarvööt. Simss on hilisemate ümberhituste käigus maha rehitatud ning seda tähistab serviti laotud plokkide tsoon väheste profileeringu rudimentidega.

Vahetult nimetatud simsi kohal paiknesid aknad - pikiseinas kaks igas võlvikus. Akende paletike kohta teame ainult, et nii välis- kui ka siseküljel on nende profileering alanud mõikaga¹³. Akende täpsema kuju, samuti seinte ülemise tsooni kuju kohta igasugune andmestik puudub - ümberhitustega on need täielikult likvideeritud.

Interjööri on eespoolkirjeldatud soklisimsi kõrgusel olnud samuti simss, mida markeerivad pea täielikult maharaiutud profileeringuga tellisplokkid.

¹² T i i r m a a, Vormitellised 1977, joon. 54.

¹³ Palestiku profiili on võimalik selgitada lõuna-löövi lääneseinas leiduva kinnimüüritud akna sondeerimisel. Samuti on säilinud vana akna ruumipoolne palendimõigas lõunaseina I võlvikus.

Need moodustavad samuti pideva horisontaalse vööndi, mida lõikevad läbi võlvide eendtoed. Esmalt märkab üksikuid plokke O. Freymuth. Tema pidevat simssi ei oleta; tema arvates on siin ainult üksikud suured plokid moodustanud aluse pikihoone seintes paiknevate niiside pealestikale¹⁴. Küsimusse töid selgust 1959.a. kaevamised¹⁵. Tollastel joonistel on esitatud ka simsi profiili rekonstruktsioon - tellisploki ülesosas kulgenuks horisontaalne mõiges - mis on siiski suvaline, kuna konkreetne leiutaterjal selleks põhjust ei andnud. 1976.a. kaevamistel leiti läänefassaadi põhjeosas leiduva niisi täidismüüri lammutamisel tellisplokk, mida oletasime sisesimssi plokiks¹⁶ ning 1977.a. kaevamistel põhjalöövi V ja VI võlviku vahel leiti seni ainuke teadaolev in situ paiknev simsi fragment. Simss on moodustanud kaetis eenduva horisontaalse liistu, mis alasos on süverihvatud.

Lõuna- ja lääneseinas on lisaks eespoolnimetatud soklisimssile veel teinagi horisontaalne vöönd - akende all on kulgenud samuti simss, korrespondeerides taas analoogse elemendiga välisküljel. Seda tähistavad maharaiutud profiiliga plokid, mis näivad rulaadkihina. Vähenes simsi profiili fragment on

¹⁴ F r e y m u t h, Ülevaade, lk. 24 ja 27.
¹⁵ KRPI arhiiv, joonised inv. nr. 041122 ja 041124.
¹⁶ 1976.a. aruanne, lk. 8; joonis vt. F i i r m a a, Vormitellised 1977, j. 43.

säilinud lõuna-külglöövi I võlvikus: selgub, et siin on olnud samuti kaldne veeliist¹⁷ - peaaegu adekvaatne vaste välissimsile, puudub ainult simsi alaosas olev horisontaalne mõlgas.

Simsside vaheline seinosa on liigendatud petiknišsidega - lõunaseinas on neid olnud igas võlvikus kaks. Viimased on küll seoses lõuna-kabeliköövi rajamisega põhilises osas hävinud. Märksa paremini on need säilinud lääneseinas. Omepärane on niisiilluse kujud: see pole klassikaliselt teravkaarne vaid mõneti kolmurka meenutav - inglaste klassifikatsiooni järgi nn. nelja-tsentri-kaar (four-centered arch)¹⁸. Niisi palestik on perspektiivselt ahenev. Palestiku baasi moodustavad kaks tellisplokki, kus mõikapaarid ühinevad sujuvalt, moodustades teravatipulise, veidi välja painutatud "nina" ja "sarve". Ent need plokkid pole intaksed vaid tugevasti raiutud külgedega - joon, mis seab kahtluse alla selle lahenduse algse päritolu. Seda kinnitab ka 1976.a. müüritäidise lammutamisel leitud tellisplokk, mille ühel nurgal on eelkirjeldatuga identne "sarv", kuni teist serva läbib vertikaalne profiileering¹⁹. Seega kõnesolev niisipalestiku baasi plokk on algselt paiknenud sootuks

¹⁷ vt. T i i r m a a, Vormitellised 1977, j. 25

¹⁸ J. F l e m i n g, H. H o n o u r, M. P e v s n e r, The Penguin Dictionary of Architecture/Middlesex 1966/, lk. 16.

¹⁹ T i i r m a a, Vormitellised 1977, joon. 73.

teises konstruktisioonis; nisi algne kujundus jääb vähemalt esialgu lahendamata.

Vertikaalliigenduse anavad seintele eendatud võlvitööed, mis on varustatud soklisimsini ulatunud baasidega. Edela- ja loodenurgas on baasideks diagonaalselt rihveldatud pindadega kaheksatahulised prismad. Prismale toetub ümardurp. Baasilt turbale üleminekukoos on kahjuks hävinud ning esialgu jääb selgusetuks, kuidas üleminek oli vormistatud - kas baasi ülalosas oli mingi profileering või mitte. Üldan kehtib ka teiste allpool kirjeldatavate võlvitööedega kohta. Edelanurgas lõpetab turba-lameda taimdekooriga raidkapiteel²⁰; loodenurgas on kapiteel laotud vormitellistest.

Pikiseintes on baasi komponendiks samuti oktaagon: baas koosneb kolmest sellisest elemendist, milledest keskmine on eendatud. Siis lisanduvad veel täisnurksed vaheestmed prismade liitumiskohtadel. Seega peame veidi täpsustama seniseid kaevamisjooniseid: neil liitub baas sokliga täisnurga all²¹, tegelikult on baasitelliste liitumiskohas teravnurkne

²⁰ Üle krohvitudna oli see kapiteel uurijaile tundmatu. 1976. aastal puhastati see osaliselt välja.

²¹ Kreymuth, Ülevaade lk. 25; joonised KRPI arhiivis inv. nr. 041122 ja 041124.

sisselõige - rõhutamaks oktagoonset vormi. Kirjeldataud aluselt algav välvitugi koosneb eendatud kesk-turbast, mida kahelt poolt flankeerivad ahtamad turbad. Ka siin on lõunaseina ülaosas olnud raidkapiteelid, milledest ainult üks on säilinud.

Läänesein näib olevat täiesti samasuguse struktuuriga nagu lõunaseingi: võlve toetamas analoogsed turbakombinatsioonid, kaks simssi, nišid. Lisaks veel külglõõve valgustanud otsaaknad, mis täiendusena tuleks lisada senistele läänefassaadi rekonstruktsioonidele²². Nii on ka kõik uurijad lääne- ja lõunaseina - vähemalt kapiteelitsoonini - käsitletud kui ühel ehitusperioodil valminuid. Siiski on alust selles kahelda: nimelt ei ulatu skendelune sisesimss kõrgseina toetavate seinseenditeni vaid katkeb neist ca 50 - 60 cm kaugusel. Samas kulgevate vertikaalsete ebakorrapärase õmbluste põhjal võib oletada, et varasema perioodi lääneseina on tehtud ulatuslikud sisse-raided, kuhu on sekundaarsetena loetud praegueksisteerivad eendtoed.

Lõplikku selgust said küsimuseel 1975. aasta välivuurimised. Osutus, et on säilinud vähesed fragmendid algsete seinapiilarite baasidest, mis on toetunud

²² Guleke, F. III T. VII; Prints, Toomemägi, lk. 31.

Tänini on kindimürituna säilinud lõunalõõvi lääneakna üks palend.

vundamendiastmele ja ristkülikukujulistele eenditele. Baasid on laotud ühesegselt sokliga. Hilisemate ümberehituste käigus on baasid lammutatud; alles on jäänud ainult osad, mis jäid uue põranda alla ning seetõttu nende eemaldamine polnud vajalik. Nimetatud baasid on üllatavalt suured (lääneosas laiused 203 ja 201 cm) ja ahenevad astmeliselt ida suunas. Nende profiil koosneb suurematest 45° all faasitud nurkadega astmetest, mille vahel on omakorda väiksemaid, täisnurkse kontuuriga astmed. Sisuliselt on siin taas seegema vormirepertuaar, mida kohtasime lõunaloovis.

Kohati on ka siin kivide välispinnad rihveldatud. Uudseks selgus lõunapoolsema baasi juures, et see oli kaetud tellisekarva värvikihiga, millele olid peale maalitud dekoratiivsed valged vuugid. Viimaste tõmbamisel ei ole jälgitud konstruktiivseid vuuke - seda ka horisontaaljoonte osas. Maaling ei ole alati kvaliteetne: eri tahkudel olevad vuugid ei ole nurkadel kohakuti, kohati on pindadel värviplekke. Vähesed dekoratiivsete horisontaalvuukide jälgi leidis ka baasiga külgselisel seinasoklil.

Kirjeldatud baasifragmentide kohal on säilinud teise, väiksema eendite baas. See järgib oma vormides lõunaseina vastavaid elemente. Ent siin on ⁶baas kujundatud vana piilarituumiku raiumise teel; üksnes

esi-(ida)külj on laotud, ent selleks on kasutatud vana baasi lammutamisel saadud faasitud nurkadega kive. Võrreldes lõunaseina baasidega on lõunakülje vastavad elemendid tunduvalt robustsemad; ilmselt on juba ehitamise ajal kavatsatud neid krohvida. Nagu juba nimetasime, paiknesid baaside kohal turba-kombinatsioonid, mis kordasid täpselt lõunaseinast tuttavat vormi. Samuti on siin raidkivist kapiteelid - põhjapoolne on jäänud lõpetamata ning ainult osaliselt skulptureeritud.

Seega on läänesesinas eristatav kaks ehitusaja-järku. Ent viimase nentimisega ei ole küsimus veel lahendatud. Lõunasein seevastu näib olevat valminud ühe perioodi vältel. Siin kohtame niis' se ja simsse, mis vastavad läänesesina esimesele ehitusjärgule, seevastu siinsed seinemüüri ühesegsed raidkapiteelidega võlvitööd on täiesti sarnased läänesesina teise ehitusetapi omadega. Kordame veel kord: kui läänesesinas on selgelt jälgitav kaks ehitusjärku, siis mõlemale perioodile iseloomulikke jooni võib lõunaseinas täheldada ühe ehitusetapi vältel. Olukord, millele esimesel pilgul on raske seletust leida.

Enne, kui püüame küsimusele vastata, vaatleme veel põhja-kabellöövi. Nagu selgus, lähevad ka selle ehitusaja suhtes arvamused lahku. Väliuurimiste

põhjal võib üheselt öelda, et algsesse kavatisse see ei ole kuulunud. Kõigis seni läbi käevatud lõikudes on põhjalöövi põhjaküljel säilinud algse välisseina vundament ja sokkel, mis on ühesegselt ehitatud läänesena alaosaga. Nii oma mõõtmete kui ka üksikelementidega (soklisimsiga kontraforsid, sisesokli plokkid, oktagoonidest moodustuv turbabaas jae.) korreponderub see algse lõunakülje välisseinaga. Kohati on alustatud ka niiside ehitamist. Ent seinte lahenduses on ka erinevusi: nii sees kui ka väljas puudub akendealuse simss ja turpade kapiteelid on vormitellistest. Kabellöövi välissein on allosas selgelt laetud kontraforsside alusmüüri peale pro kontraforsside vahele ning omavaheline side müüridel puudub. Seevastu kõrgemal (näiteks läänepoolseima kabeli loodenauga soklisimsi kohal alates 11. kivist) on müürid korrapäraselt seotud ning kabeleid eraldavad kontraforsid moodustavad koos põhja-välisseinaga homogeense müürimassiivi.

Nüüd meenutame eespool lahendamata jäänud lõuna- ja läänesena vastuolu ja lisame veel ühe detaili: läänesena lõunaosas on säilinud sknapalend, mille profiil siseküljel ulatub ~~ca ca~~ kõrgemale kui välisküljel. Juhul kui oleks tegemist müüri lammutamisega, siis eeldauks, et lammutatakse ühtlaselt mingi horisontaaltasandini. Tekib mulje, et aken on jäänud

lõpetamata palendi ladumisel oli momendil jõutud siseküljel mõnevõrra kõrgemale kui välisküljel -- ning siin on tegemist mingi ehitusjärguga. Nii tekib hüpotees: esialgse kava kohaselt püstitavast pikihoonest valmisid ainult osaliselt välisseinad: lõunaküljel oli jõutud kapiteelide tsoonini; lääneseina lõunaosa kõrguse määrab nimetatud aknapalend, kuna põhjas olid laotud ainult alumised kiviread ülalpool soklisimssi. Siis tuli pööre. Olemas (või pooleli)olevad lääneseina seinapiilarid murti välja; nende asemele paigutati lõunalöövist kopeeritud turbakombinatsioonid ning kasutati ära ka olemasolevad (näit. põhjalöövi jaoks määratud?) räidkapiteelid. Ühtlasi jätkati kiriku ehitamist neljalöövilisena -- põhjakülgele rajati rida kabeleid, muutes välised kontraforsid vaheseinteks.

Situatsioon kajastub ka lääneseinal põhjalöövi ja -kabelilöövi joonel. Kabel löövi seinapoolne osa on terves ulatuses korralikult laotud välispinnaga; sama seinapoolne osa -- algse põhjaseina väliskontuurini -- on müüripind raiutud. Oeldu kehtib seinapoolse alaosa suhtes. Kõrgemal (~~elates 6. kivireast allpool sisesokli kõrgust~~) olukord muutub: nüüd on nii kabelisein kui ka löövidevaheline seinapind intaksete pindadega. Nimetatud maharaiide tsoon peaks tähistama esimesel ehitusperioodil valminud müüristiku

ulatust antud lõigus.

Lääneseina sisseraietega kajustati ka sime^h ning tõenäoliselt see oli üheks põhjuseks, miks senisest puhasvuuk-müüritisest loobuti ning kirik krohviti²³. Põhjaosas ei hakanud selle tõttu sime^hsi ladumagi. Kahele ehitusperioodile viitab ka müüri^hladu: kui esimesel etapil kasutatakse nn. gooti või poola ladu, siis põhja-kabellööv^his kohtame nn. vendi ladu, kus sidekivi järgneb kahele pikikivile. Erinevad on ka tellised - toonilt on need kollakad ning sisaldavad heledaid tükke.

Koh^he tekib küsimus - mis võis ajendada selliseid ümberkorraldusi. Esimesel ehitusperioodil oli kavas rajada basiilika - lääneküljel tugevad seinapiilarid kõrgseinte joonel, kontraforsid ning üldse löövide proportsioonid on iseloomulikud just sellele ruumivormile. Umberehitusel oli üheks põhiliseks muudatuseks tugevasti eenduvate seinapiilarite asendamine märksa ahtamate võlvitugedega, mis jälgivad külglöövi eendtugede kuju. Tegemist on ju kodakirikule tüüpiliste elementidega. Kui basiilikas domineerib kesklööv ja võlvitöed eraldavad - tihti isegi vastandavad - kesk- ja külglöövi, siis kodakirik taotleb just ruumiühtsust. Nii on ka mõistetav, miks

²³ On oletatud, et pikihoone krohviti alles 15.sajandi seitsmekümnendail aastail. O.Prints, op. cit., lk. 32.

esialgu kavandatud ruumi lõhkuvad tugevad seinapiilarid osutusid niivõrd vastuvõetamatuiks, et ohverdati isegi seinte puhasvuugistik.

Seega kerkib taas päevakorda probleem. Nagu algul nimetasime, on seda lahendust oletanud O. Freymuth, ent siin esitatav hüpotees erineb tema omast kahes olulisel punktil. Esiteks väidab ta, et hoonet hakati rajama kodekirikuna, kuid on siiski vägagi kindel, et esialgne rajatis oli basilikaalne. Teiseks selgus tema järgi, et rajatis valmiski kodakirikuna, alles hiljem muudeti see suurte lammutuste ja ümberhituste teel basiilikaks. Praeguste uurimiste põhjal on siiski usutav, et muudatused toimusid ehitustööde käigus. Oli siis selle põhjuseks meistri (meisterkonna) vahetumine või oli tegemist maitse muutumisega. Meistrite vahetumisele viitavad igatahes kapiteelid. Kui esimesel basilikaalsel perioodil on siin töötanud raidkivimeister, siis kodakiriku ajajärgul ta siin enam ei tegutse ning põhjalöövis ollakse sunnitud leppima vormitellistest kapiteelidega.

Ka nn. kodakiriku-perioodil ei jõutud tõenäoliselt välisseintes ^ükaugemale. Piilarid, kõrgseinad ja võlvid valmivad järgneval, kolmandal ehitusperioodil, mil pöördutakse basilikaalse lahenduse juurde tagasi.

Järgnevalt täpsustame veel esimese kiriku kavastist. Seinete seisukohtade järgi on kirikul olnud ainult üks sissepääs - lääneportaal²⁴. Alles hiilsemate ümberehituste käigus olevat rajatud põhja- ja lõunaportaalid viiendasse traveesse. Küsimus näis üheselt olevat lahendatud - nimetatud tsoonid on O. Freymuthi poolt läbi kaevatud²⁵. Siiski tekkis müüristiku vastlusel nimetatud kontseptsiooni suhtes kahtlus. Nimelt on lõunakülje IV kontraforssi lõunaküljel üle ühe tellisree maharaiutud sidekivid, mis on laotud üheaegselt kontraforssiga. Selle põhjal võis oletada, et müür on siin jätkunud lõuna suunas. Küsimuse selgitamiseks kaevati siin 1977. aastal 'surf ning tulemused erinesid sootuks seni teadaolevaist. Osutus, et V travee kohal on kirikul olnud eeskoda, mis on paigutatud kontraforsside vahele; selle seinad on moodustanud kontraforsside pikenduse. Eeskojamüürid on olnud mõnevõrra õhemad ning seetõttu liitub sein tugipiilariga välisküljel astmeliselt. Spetsiifilise joonena eksterjööris muidu pidev soklisimms ei ole jätkunud eeskoja

²⁴ P r i n t s, Toomemägi, lk. 28

²⁵ F r e y m u t h, Ülevaade, lk. 29 jj.,
F r e y m u t h, Lõpuaruanne, lk. 96 jj.

seintel²⁶. Eeskoja lõunaküljel oli säilinud ka sissepääsuava pelendi baas, mis moodustus täisaurksetest ja 45° all faasitud astmetest - vormimaailm, mis on lähedane välvitugede sokli omale. Otsustades selle baasi põhjel pidi portaaliükskoda olema avatud esiseinaga - vastasel korral pidanuks olema siin ka lävi ja uksevalts. Portaal ise paikneud ligikaudu kiriku välisseina joonel, olles veidi väljapoole nihutatud. Ukseava laius on olnud ca 190 cm, seega on olnud siin kahe poolega ilma impostita uks.

Analoogne portaaliükskoda on olnud kavandatud ka kiriku põhjaküljele (vt. lk. 78). Sellest on säilinud veelgi vähemad rudimendid.

Käärkamber on põhja poolt liidetud kiriku idapoolseimale (kaheksandale) põhja-külglöövi traveele. Tänapäeval on pool sellest raamatukogu all (kaheksandate aastate juurdeehitus); uurimisteks on ligipääsetav siialt maapinna all säilinud käärkambri

²⁶ Eeskoja müüristik pole küll siiski kõrguseni säilinud. Ent juhul kui siin oleks siins olnud, siis pidanuks eeskoja sein (mille kontuuri markeerivad sidekivid) ahenema soklimüüriaga võrreldes ca 14-15 cm (simsi sügevuse järgi). Selle asemel on nimetatud simsi veidi kõrgemal olnud müüristikus süvend simsi jaoks.

põhjapoolne osa. Ka selle ruumi käsitlemisel saame apelleerida O.Freyuthile, kes kaevas käärkambri läbi terves ulatuses. Tema järgi on käärkamber kuulunud kiriku algsele kavatisse²⁷. Mõnevõrra täiendavad Freyuthi andmeid 1978. aasta kaevamised, mil uuriti veel kord käärkambri põhjaosa.

Käärkamber on olnud ruudule läheneva põhiplaaniga - sisemõõtmed 5,6 x 5 m. Osutus, et pikihoone vundamentide rajamisel ei ole käärkambrit siia siiski kavandatud - kahe idapoolseima kontraforsi vundamentid on väliskülgedel välja murtud ning käärkambri põhjapoolse osa vundament on ehitatud nende vastu. Viimast mainitud alusmüür on vägagi vähese rajamissügavusega - ca 100 cm. Seevastu käärkambri seinte tellismüüristik liitub juba vahetult kontraforsi müüridega. Seega tõenäoliselt pärast pikihoone vundamentide valmimist on ehituskavasid korrigeeritud ning lisatud ka käärkamber. Võrreldes kiriku teiste vundamentide osadega torkab silma ka üks erinevus - kui mujal on selgelt eraldatud vundamenti-, sokli- ja seinosa, siis siin ainult väike este markeerib üleminekut vundamentilt soklile. Uste või muude avade jäljed säilinud seinte ulatuses puuduvad; arvatavasti püües ruumi

²⁷ F r e y m u t h, Lõpuaruanne, lk. 94

ainult kirikuinterjööri.

Käärkambri loodenurgas on säilinud fragment oktagoonsest prismast, mis on väga lähedane pikihoone edela- ja loodenurgas leitud kaheksakaandilistele turbabassidele - seega oli siin tõenäoliselt võlve toetamas samaladse toendsüsteem nagu oli algselt pikihoones. Analooogse bassifragmenti leidis Freymuth ka Käärkambri kaguurgast²⁸; teistes nurkades on need hävinud 19. sajandi lõpul veetrassi rajamisel.

Fragmentaalselt on säilinud ruumi tellispörand. See on koosnenud ristkülikukujulistest plaatidest. Seinte suhtes diagonaalselt paigutatud plaadid on vaheldumisi laotud pikikülje ja otsaga, moodustades nii kalasabamustri.

Senised uurijad on seisukohal, et Käärkamber on olnud kahekorruseline. Nimelt on Käärkambri ja põhjalöövi vahelises seinas olnud trepp, mis kulges esialgu ida suunas; edasi on trepikäik idapoolseimas kontraforsis suundunud põhja. Muuhulgas on selles käigus säilinud jälgi geomeetristest maalingutest²⁹. Käiku on uurinud H. Kjellin - tema uuringuid kajastab

²⁸ Nii nagu kiriku pikiseintega külgnevate võlvitugede baaside joonised, pole ka nimetatud detail Freymuthil siieti kujutatud: tal liitub bass seinaga täisnurga all; puuduvad liitekohal olevad terevnrurksed sisselõiked.

²⁹ Maalingud mainitud juba J. C. B r o t z e, X, lk.25.

N. Paulseni poolt valmistatud mõõtmisjoonis³⁰.

Freymuth väidab, et trepp viis käärkambri kohal paiknevad ruumi või empoorile; see on võrreldes käärkambri-
riga olud kitsam, ulatudes ainult kontraforsside
välisjooneni. Kahekorruselist käärkambrit eeldab
ka O. Prints³¹.

Ehkki Freymuthi eeldatud lahendus oleks veidi ebaharilik, oleks see tehniliselt mõeldav - sel juhul pidauks teise korruse välissein toetuma kandekas-
rele (all pole ju seina toetamas). Ent teise korru-
se hüpotees kehtiks ainult siis, kui kontraforssis kul-
gev est trepikäigust oleks pääs ruumi, s.o. lääne
suunas. Kontraforss on põhjaküljelt Krause ajal väi-
keseformaadiliste tellistega üle vooderdatud, sulgedes
ühtlasi ka trepikäigu. Ent nii säilinud ehitusosade
kui ka raamatukogu-eelsete jooniste ja maketi põhjal
selgub, et kõik on hoopis lõppenud põhjasuunalise ava-
ga, seega te 'ei vii' kuhugile. Kerkib küsimus, mis
funktsioon sel juhul on trepikäigul olnud.

Võimalik, et siin on tegemist keskajal suhteliselt
levinud elemendiga - väliskantsliga, kust oli võimalik

³⁰ RAKA, F. 2100 nim. 18 s.-ü. 39, 1. 3

³¹ O. P r i n t s, Arhitektuuri-ajaloolised uurimis-
tööd Tartu endise toomkiriku kooris, lk. 21: "käär-
kambri teisele korrusele kulgev trepp".

väljas viibijaile pidada jutlust, näidata reliikvi-
aid vm. Vana-Liivimaal ei ole väliskantsli võimalust
seni fikseeritud³², ent näiteks Soomes on neid leidu-
nud arvukalt³³. Me ei suuda oma oletust momendil
piisavalt tõestada ning peame leppima hüpoteesiga -
Tartu toomkiriku käärkamber oli siiski ühekorruseline;
käärkambri kõrval kontraforsi müüris oli aga väli-
kantsel.

Möödamines nimetame, et Tartus on veel teinegi
problemaatiline trepp. Nimelt on Jaani käärkambri
välvidele viinud trepp (käsoleval juhul on kindel,
et siin teist korrust ei saanud olla). O. Prints
oletab, et siit pääses talviste sulailmade korral
välviपालseid rookima³⁴ - versioon, mis on siiski
väheveenev.

trepi

Käsoleva toomkiriku esimene marss kulges
põhjälöövi ja käärkambri vahelises seinas, seega

³² Sisuliselt kuulub siia Kuressaare linnuse lääne-
küljel olev ärkel. V. V a g a, Kuressaare linnus.
Tallinn 1957, lk. 9 on seda nimetatud danskriks.

³³ teema kohta vt. K. D r a k e, Der Kirchenplatz
in Finnland als Ereffpunkt im Mittelalter. Acta
Visbyensia IV. Kultur und Politik im Ostseeraum
und im Norden 1350-1450. Kungsbacka 1973, lk. 169jj.

³⁴ O. P r i n t s, Tartu endise Jaani kiriku lõpete-
mata uurimistööde lõpparuanne, lk. 63-63.

antud sein tuleks lisada O. Prints'i esitatud rekons-
truktsioonplaanile³⁵.

Pikihoone kolmas suurem ehitusetapp on alaud
piilarite püstitamisege. Arvamused I toomi piilari-
te kohta on olnud vägagi mitmesugused. R. Guleke loeb
preeguseid kaheksakandilisi piilareid esialgsesse ka-
vatisse kuuluvaiks³⁶. Ka O. Printsilt järeldeb, et
olemasolevad piilarid kuuluvad algse toomi juurde,
ehkki on need valminud mõni aeg hiljem kui kiriku
välisseinad.³⁷ Mõnevõrra ulatuslikumalt on kõrgseina
tugesid käsitleanud O. Freymuth, kes kaevas lahti
2 piilarit. Tema järgi on I toomi piilareist säili-
nud kaheksakandilised baasid³⁸. Piilar ise on sekun-
daarne, ent kohas, kus müüritist "oli võimalik palja
käega sõnestada /.../ võidi kindlaks teha, et endine
piit /s.t. I kiriku piilar - K. A./ oli ilmaselt
väiksema läbimõõduga"³⁹.

Siiski ei saa antud seisukohte tervikuna aktsep-
teerida. Nii ei klapi I kiriku põranda ja prismati-
lise baasi kõrgused - viimane algab ca 10 cm kõrge-
malt kui välisseinate juures. Samuti esindavad

³⁵ O. P r i n t s, Toomemägi, lk. 28.
³⁶ G u l e k e, F. III T. III.
³⁷ P r i n t s, Toomemägi, lk. 29.
³⁸ F r e y m u t h, Ülevaade, lk. 28.
³⁹ op. cit., lk. 29.

piilari lamedad pinnad hoopis teist stiilimaailma kui seda nägime seinapiilari tugevasti liigendatud vormide juures. Usutavam on oletada, et I toomi piilaribaas kavandati sama konfiguratsiooniga nagu seinapiilaridki. Usutavasti küll algselt kavandatud piilarite rajamiseni ei jõutudki.

Seniste uurimiste põhjal on selgunud, et vähemalt osa piilareid on vundeeritud vägagi nõrgalt. ^{Kohati} Vundamendi taldmik ei ulatu puutumatu pinnasele vaid on rajatud tellisetükke sisaldavale savikale mullale. Kohati on vundament ainult ca 60 cm kõrgune, kusjuures alumised kivid on laotud mürdita. Vundamendi pealispind on moodustanud ühtlasi põranda; kohati on selleks kasutatud arvukalt profiilkive. Viimased (kaks erinevat tüüpi) on algselt olnud aknaaluse simsi plokiid. Vundamendile toetub 5 kivi-ree kõrgune oktagoonne piilarisokkel. Sellele toetub omakorda piilari tüves.

Esiolgu jääb lahtiseks, kuidas oli vormistatud üleminek baasilt piilari tüvesele. Seniste andmete põhjal ⁴⁰ on olukord igal pool ühesugune: kaheksa-

⁴⁰ F r e y m u t h, Ülevaade, lk. 27-28; 1975; 1977 ja 1978.a. kaevamiste tulemused. Analooogne olukord on ka kooris, vt. O. P r i n t s, Arhitektuuri-ajaloolised uurimistööd Tartu endise toomkiriku kooris, lk. 10.

kandilise sokli ülaosas on estmestik ning sellele toetubki piilar. Seejuures tõrkab silma sokli ülaosa vägagi lohakas vormistus: tundub vägagi küsitavana, kas sellist müüriledu sai kirikulaterjööris eksponeerida.

On märksa usutavam, et antud juhul on meil tegemist hilisema (kas Krause või Guleke aegse) hädapärase parandusega. Nii väärrib tähelepanu Guleke esitatud piilaribaasi joonis - mõningaist pessimistlikest hinnanguist hoolimata. Siin on baas lõpetatud profiileeringuga, mis koosneb mõika-süvarihva-mõika kombinatsioonist⁴¹. Kui Guleke rekonstruktsioonis peame suhtuma vägagi ettevaatlikult, siis nimetatud tahvel väärrib suuremat usaldust: põhiliselt on siin kujutatud profiilkive, mis hoolimata mõningatest proportsioonivigadest on naturiga kooskõlas. Nii on küllaltki usutav, et ka tema piilaribaasid ei ole fantaasia vili.

Baasidele toetuvad saledad kaheksatahulised piilarid, mis nurkedel on varustatud ümarmurpadega. Omapärase on piilarite paigutus: kui tavaliselt on kaheksatahulisel piilaril tahk lõõvi poole piiratud, siis siin paikneb nurk lõõvi suunas - niisiis nn. aksiaalne paigutus. See on üks spetsiifilisemaid

⁴¹ G u l e k e , F. III T. XIV e.

võtteid toomi kõrgseinade kujunduses: see ei tähenda lihtsalt võlvitöö pööramist $22,5^\circ$ võrra. Sellise asetuse juures on kõik turvad vähemalt visuaalselt funktsionaalsed, sest vahetult turpadelt algavad võlvielemendid: kaks diagonaal- ja üks transversaalrõie nii kesk- kui ka külglöövis, lisaks kaks arkaadikaart. Just siin on kõige järjekindlamalt kogu Vana-Liivimaa arhitektuuris järgitud võtet, mille tõi käibele klassikaline katedraaligootika: võlvitinglikud jõujooned on pikendatud pörandapinnani ning kesklööv - piilarid, kõrgsein ja võlvid - moodustavad ühtse visuaalse terviku. Ainult kitsas geomeetriliste kapiteelide tsoon - õigem oleks seda nimetada talumiks - markeerib üleminekut piilarilt võlvile.

Piilarite rajamisel on otsustatud kujundada kirik kõrgemana kui varem planeeritud: kesklöövi kapiteelide tsoon on ca 130 cm kõrgemal kui välisseinte juba varem paigaldatud kapiteelid. Kõrguste vahe kompenseerimiseks on viimastele asetatud ruudukujulise ristlõikega prismad, millele toetuvad

võlvtrüüded⁴².

Järgmiseks kõrgseina erijooneks on arkaadide ja kilpkarte vahelise seinaosa ligendamine. Igas tra-vees on neli faasitud raamistusega teravkaerset petik-nissi (erandiks on II võlviku põhjasein⁴ kus on neid kolm), moodustades nii pseudotrifooriumi. Valgmiku moodustavad suhteliselt avarad aknad, mille profiil-telistest raamistik jaotab kolmeks teravkaarseks pin-naks. Põhjalöövis oli selline raamistus säilinud veel nõukogude ajal; tänapäevaks on see kõikjal hävi-nud.

Näib, et kõrgseinte ülaosa ehitamisel on toimu-nud veel üks vähene ehituskavade korrektiiv. Jälgi-des kesklöövi kilpkarti märkame, et nende kumerus ei kulge ühtlaselt, vaid umbes valgmikuakende silluse-kanna kõrgusel moodustub aste. Tundub, et esialgu

⁴² V. Vaga on väitnud, et prismad paigutati siia juba algselt, vihjates asjaolule, et analoogne prismaa-tiline vorm on olnud ühel põhjalöövi võlvtoel ka alles (Vaga, Ruumiprobleem, lk. 71). Viimane pä-rineb alles 19. sajandist ning kogu oletus on pai-karidamatu - vt. O. Принтс, В. Раам, Критические замечания к книге В. Вага "Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии. ENSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateaduste seria nr. 4 1961. lk. 366.

kavandatud kilpkaared madalamatena - järelkult ka sknad väiksemateas; töö käigus on kilpkaarte suuna korrigeerimisega puutud valgikuseintele kõrgust 'juurde kasvata'.

Tähelepanuväärne on ka toetusüsteem kesköövi võlvide külgsurve neutraliseerimiseks⁴³. Selleks on külglöövide vöönkaarte kohale ehitatud kolmruksed tugiviilud, mis toetuvad kiriku pikikülge kontraforssidele. Tugiviiludes olevad käiguavad võimaldasid ühendust kiriku lääne- ja idaosas vahel. Ühe sellise viilurudimendid - küll ümberehitatud kujul - oli säilinud kuuekümmendate aastate alguseni. Tollaste konserveerimistööde käigus see lammutati kui varisemisohulik, kavatsedes hiljem seda taastada.

Kirjeldatud tugiviilud olid põhilises osas varjatud külglöövi katusega; üksnes toetusüsteemi vertikaalne prismakujuline ülaosa, paiknedes valgikuaakende vahel, oli katmata. Liseks nimetatud müüri- osasele liigendas väljast valgikutsooni akendalune sinss ning kõrgseinu lõpetav teravkaarne friis. Viimane on jälgitav reamatukoguks rekonstrueeritud idapoolsemate trevede ulatuses; varemete-osas on ta tervikuna hävinud.

⁴³ Esimesena on sellele toetusüsteemile tähelepanu osutatud: P r i t s, Toomemägi, lk. 29.

Järgnevalt lõuna-kabellöövist. Selle rajamisel on algne lõunasein välja murtud. Allesjäänud seinaosad, mis eraldasid külge- ja kabellöövi, raiuti omakorda veel lõunaküljelt õhemaks - maharaiet on selgelt näha läänepoolseima völviku lääneküljel (hilisem tornsein). Lööve eraldavad seinseendid koondusid tlaosas astmeliselt, kusjuures nende ladumisel on kasutatud algse lõunaseina lammutamisel saadud sisesokli simsi kive. Säilinud oli selline fragment I ja V völviku lääneküljel; viimane varises 1978. aasta septembris.

Kabellöövi rajamisel on kontraforsside otsajoonele püstitatud uus sein. See torkeb silma härmiselt halva ehitustehnilise tasemega. Vuudamentid on ehitusprahisele täitepinna peale; vuudamentide sügavus on ainult 50-60 cm (rajamissügavus läänepoolseimas travees on 65.26 - 65.32). Alusmüür koosneb mullega pakitud väikeseformaadilistest maakividest, tellistest ja üksikutest turbatelistest; kivide vahel on suuri tühemikke. Üleminekut seinamüüriks markeerib soklisimss - ilmselt on algse lõunaseina lammutamisel soklisimsi kivid siia üle tõstetud. Soklisimsist ülespoole jääva seinosa kohta puuduvad igasugused andmed - nii on ka väide, et aknad olid siin grupeeritud paarikaupa⁴⁴, hoolimata oma tööa-

⁴⁴ EAA, lk. 153.

susest siiski ennatlik.

Lõuna-kabellöövi ehitamist on dateeritud erinevalt. Nii oletab O. Freymuth, et see toimub üheaegselt põhja-kabellöövi püstitamise⁴⁵. Üelduga on raske nõustuda - eespoolkirjeldatud sein erineb oma rajamislaadilt täielikult põhja-kabellöövi välisseinast. O. Prints seevastu näeb tõenäosena, et lõuna-kabellööv ehitatakse 1470-ndate aastate lõpul üheaegselt uue koori ja läänefassaadiga⁴⁶. Ka selle seisukohaga ei tahaks nõustuda. Meenutame, et kesklöövi piilarite sokli alaosa, samuti pörandad (mille kivid ulatusid kesklöövi piilarite alla) ehitamisel oli kasutatud profiilkive, mis on pärit akendealuselt simsiist. Et pörandakividel oli mõrdijälgi, siis on selge, et kivid on varem kuskil kasutamist leidnud; siia ei saa tegu olla 'ülejätkidega'. Seega piilaribaaside ehitamise ajal on lammutatud müüre, kus on olnud vastav simss. Ainukesena tuleb kõne alla algne lõunesein⁴⁷ - piilarite juurest leitud ^{of}pragilised

⁴⁵ F r e y m u t h, Lõpuaruanne, lk. 104.

⁴⁶ P r i n t s, Toomemägi, lk. 31-32.

⁴⁷ Teine tsoon, mille lammutamisel saadi samuti vastavaid simsikive - vana lõunesein külglöövide kohal - ei tule arvesse, sest siinsed ümberkujuadused on toimunud märksa hiljem (vt. lk. 111) ning kesklöövi kõrgseinte sellesse ajajärku peigutamine on mõeldamatu.

ühivad täielikult vana lõunaseina müristikus säilinud simsside fragmentidega. Niisiis kabellöövi rajamine ja sellega seotud vana lõunaseina lammutamine on toimunud ilmselt samasugselt kesklöövi piilarite ehitamisega.

Esitsud seisukoha toetavad ka välvid. Nimelt on lõuna-kabellöövis kasutatud välviroideid, mille profiil kujutab teravdatud kolmiklehte. Samasugust vormi on kasutatud ka külglöövide, põhja-kabellöövi, ja lääneportaali eeskoja puhul. On tõenäoline, et kõik need välviti ühel ehitusperioodil.

Mõni sõna lähemalt välvidest. Pikihoone on olnud kaetud ristroidvälvidega⁴⁸. Tõenäoliselt on pikihoone välvimine toimunud kahes järgus. Külj- ja kabellöövides - nii põhja- kui ka lõunaküljel-kohtame kõikjal (välja arvatud põhjakülje V travee kabel) ühte roideprofiili. See moodustab teravkaarse harjaga kolmiklehe⁴⁹. Siit ka järeldus, et ajal, mil asuti pikihoonet välvima, olid valminud kõik pikihoone seinad

⁴⁸ Muide, Tartu toomkiriku kõrgseinte juures on selgelt jälgitav, kuidas esmalt on laotud piilarid, arkadid ja seinad ning siis on lisatud välvid. Tege- mist on puhtakujulise tehnoloogiast tingitud operatsioonide järgnevusega ning siit ei tohi välja lugeda mingeid erinevaid ehitusetappe.

⁴⁹ T i i r m a e, Vermitellised 1977, joon. 7.

- sealhulgas oli rajatud ka lõuna-kabellöövi. Kirjeldatast erinevad kesklöövi roided - need kujutavad suureformaadilist (diameeter 175 cm) mõigast, mida kahelt poolt raamivad sujuva üleminekuga poolkaared laiendid ⁵⁰.

Omaette väärrib tähelepantu lõunalöövi läänepoolseima völviku edelanurk. Siin toetub kapiteelile väike sambake - nn. vikkelkolonett, millelt omakorda saab alguse völvivöö. Sellist elementi kohtame Vana-Liivimaal ainult Saaremaal: Valjala pikihoones (tähenõuselt 13. sajandi keskpaik) ja Kaarma koorituumis (varsti pärast Valjalat) ⁵¹. Seega üldiselt vägagi varajane nähtus, mis pärineb Vestfaalist. Ent samal ajal Tartu toomi vikkelkoloneti kapiteel näib olevat identne kesklöövi piilarite kapiteelidega - asjaolu, mis paigutakse selle detaili toomi pikihoone relatiivses kronoloogias kolmandasse ehitusperioodi. Probleem vajab täiendavalt uurimist; seni on olnud võimalik seda sõlme ainult põgusalt vaadelda.

⁵⁰ op. cit., joon. 20.

⁵¹ A. T u u l s e, Die Kirche zu Karja und die Wehrkirchen Saaremaas. ÖES Aastaraamat 1938. Tartu 1940, lk. ; V. R a e m, Mõningaid uusi probleeme Valjala kiriku ehitusloost. Restaureerimisalaste artiklite kogumik. Tallinn 1976, lk.79.

Viimaste aastate kaevamistega on täpsustunud andmestik ka põrandate kohta. Neid on seni käsitletud üksnes O. Freymuth. Tema järgi "koostus esimene põrand raudukujulistest, 1 1/2 tolli pikkadest /sic! vahest on trükiviga, peaks olema 'paksustest'? - K. A./ telliskiviplaadidest, mis olid diagonaalselt asetatud. Seni leitud telliskiviplaatide mitmesuguse suuruse põhjal näib võimalik olevat oletada, et põrandad olid tehtud mitme erisuguse musti järgi. II etapi põrandad on aga koosnenud "paasiplaatidest"⁵².

Esimese ehitusperioodi põrandast on jälgi ainult vundamendiastmete ja võlvⁱtugede soklite juurest. Vundamendiaste tähistab ühtlasi planeeritud põranda kõrgust; see on kõikunud vahemikus 65.42 (läänesesina lõunapoolsema seinapiilari juures) kuni 65.55. (põhjakabellöövis V võlvikus). Millest oli põrand kavandatud ning kui suurel määral seda jõuti ehitada, ei ole selgunud. Arvestades seda, et hilisemate tellisplaatidest põrandate juures on kasutatud arvukalt vanu, juba varem kasutusel olnud tellisplaate, siis on võimalik, et ka algse põranda materjaliks pidid olema tellisplaadid.

Teisel ehitusetapil (nn. kodakiriku-periood) on kiriku lääneosas planeeritud põrand mõnevõrra kõrgemale nivoole - 65.52 - 65.54 (arvestades seinapiilari baasifragmente, mis jäid põranda alla). Arvesta

⁵² F r e y m u t h, Ülevaade, lk. 29.

des, et tõstmine oli väiksem - vundamendiastme kõrguse
 kõikumine kiriku ulatuses on isegi suurem - võib ole-
 tada, et ümberplaneerimine hõlmas ainult üksikuid
 löike, mitte aga kogu kirikut. Säilinud pörandafrag-
 mendid on silutud roosaka mördiga; värvuse saavuta-
 miseks on segule lisatud tellisepuru.

Ligikaudu samal kõrgusel asetsevat pörandat on
 silmas peetud ka piilarite rajamise ajal. Mingil põh-
 jusel kõigub siin planeeritud kõrgus tugevasti, täpse-
 malt - tõuseb ida suunas. Nii on lõunaküljel I pii-
 lari juures fikseeritud kõrgus 65.44; III piilari
 juures 65.55, kuna V piilari joonel on see juba 65.75⁵³
 Pörandapinna piilarite vundamentide juures moodusta-
 vad tellised, mis on mördiga kaetud; muudes löikudes
 ei ole õnnestunud jälgi pörandast leida.

Mingil hilisemal perioodil (võib-olla on see toi-
 munud ajal, mil tornialused ruumid ühendati pikihoone-
 ga) on toomkirik saanud taas uue pöranda. Nüüd on
 kasutatud reeglina tellisplaate mõõtmetega 24 x 24 cm,
 ent selle kõrval ka tavalisi telliseid. Arvukalt lei-
 dub korduvalt kasutatud kive. Ka selle pöranda kõrgus
 on kõikum - lääneseinas on see kõrgusel 65.69 - 65.72;
 S-1 piilari juures 65.73; S-3 piilari juures 65.95(!)
 ja põhjalöövi V võlvikus 65.78. Seega oleme läbikaeva-

⁵³ Kõrgused on instrumentaalselt looditud U.Hernanni
 poolt vahemikus 1975 - 1978.

tud osas fikseerinud kõikumist 26 cm ulatuses.

Mis puutub paeplaatidest pörandasse, siis töönaoliselt on nendega olnud sillutatud tee raamatukogu sissepääsu juurde; arvatavasti pole neil keskajaga midagi ühist.

Kõigil ehitusetappidel on kesk- ja külglöövide pörandid olnud ühel kõrgusel. Seega ei pea paika R. Guleke esitatud lahe lahendus, kus külglöövide pörandid on paigutatud kahe trepiastme võrra kõrgemale kesköövi omast⁵⁴. Seevastu kabellöövid on olnud astme võrra kõrgema pöranda.

Pärast pikihoone valmimist on olulisemateks muudatusteks olnud kabele lisamine kiriku põhja- ja lõunaküljele.

Lõunaküljel V travee kohal liitunud kabeli kohta on meil kasutada praktiliselt ainult O. Freymuthi kaevamisandmed. Antud löigu kujunemisel oletab ta järgmist arengut. Varsti pärast pikihoone valmimist (esialgsel kujul) likvideeriti V travee lõunasein ning kontraforsside otsajoonele portsali lisamisega kujundati siia eeskoda⁵⁵ meenutatavasti Freymuthi kontseptsiooni kohaselt algselt lõunas portsali ja eeskoda ei olnud (vt. lk. 55). Hiljem kujundati siia veel suurem kabel. Kabel on olnud pikihoone

⁵⁴ G u l e k e, P. III T X, XI ja XII c.

⁵⁵ F r e y m u t h, Lõpparuanne, lk. 98 ja 104.

ühe võlviku laiune, sisemõõtmega ca 7,5x5,5 m.
 Välisnurkadel on olnud diagonaalselt paiknevad kontraforssid; ^{samuti on kontraforssid} olnud kabeli ida- ja lääneseina keskjoonel.
 Seega on kabel olnud ilmselt kaheveeline. Oletatavasti - miingeid jälgi ei ole küll säilinud - on sissepääs olnud lõunakiljel.

Tõenäoliselt on siinne ehituslik kujunemine olnud veidi erinev. Esmalt, nagu eespool selgus, oli siin portaal kiriku välisseina joonel selle ees paikneva avatud portaalieeskõjaga. Hiljem on see likvideeritud; siia on rajatud suurem kabel ning arvatavasti samasegselt (mitte varem, nagu Freymuth oletab), paigutatakse uus portaal kontraforsside lõunaotste joonele.

Kabeli dateerimisel on Freymuth lähtunud pörandakattest. Siin on pörand olnud tellisplastidest; viimased olevat suuremad, raskemad ja paksemad (autor mõõtmeid ei anna; 1977.a. kaevamiste andmeil on need 28,5 x 29 x 9,5 cm) kui mujal leitud. Et Freymuthi oletuste kohaselt praeguste kõrgseinte ehitamise järel kaeti pikihõone paeplastidega, siis oletab ta, et kabel on ehitatud veidi enne pikihõone rekonstrueerimist⁵⁶.

Eespool juba selgus, et pikihõone pörandate

⁵⁶ op. cit., lk. 99 ja 104.

kujunemine on veidi teine kui Freymuth oletab. Pae-
 plaatidest pörand on üldse küsimärgi all. Üks hili-
 semaid pörandeid on olnud just tellisplaatidest. On
 selge, et ainuüksi pörandate põhjal juurdeehituse
 dateerimine on vägagi riskantne. Ent siin puuduvad
 ka igasugused detailid, mis võimaldaksid kabeli ehi-
 tuseega täpsemalt määratleda - ka leiutamaterjali
 (võlviroideid jm.) puuduvad. Nimetada saab ainult
 ühte joont - diagonaalselt paiknevaid kontraforsse.
 See on vähemalt üks argument, mis lubab mõningase
 tõenäosusega oletada, et see on rajatud ühesegselt
 põhjakülje kabeliga.

Pikihoone põhjaküljel V travée kohal liituva
kabeli puhul refereerime taas esmalt O. Freymuthi
 seisukohti. Esimese kiriku põhjaportaali paiknes
 kontraforsside välisjoonel; portaali profileeritud
 sokkel olevat säilinud. (Seega situatsioon erineb
 lõunaküljest, kus Freymuth algselt portaali ei oletas).
 Portaali kohal on juba esimesel perioodil olnud aken,
 mis hiljem on kindlalt müüritud. Teise etapina ehitati
 kontraforsside vahelise ruumi madalam võlv, mille-
 le toetus kesköövini ulatunud rõdu. Ühtlasi raja-
 ti V kontraforssi lääneküljele trepp pääsuks rõdule.
 Kõik see on toimunud enne põhja-kabelilöövi püsti-
 tamist. Viimase ehitamise ajal paigutati uus
 portaal eelmise kohale - see oleks siis neljas etapp.

Viimasel, viiendal ehitusperioodil lisati põhjaküljele veel kabel. See on olnud sisemöötmega ca 7,2 x 6,1 m. Kabeli välisnurkadel on olnud diagonaalselt paiknevad kontraforsid. Samuti on olnud kontraforss põhjaküljel, ent see ei paiknenud kabeli keskteljel vaid mõnevõrra ida pool. Kabeli jaotumist kaheks ebavõrdse suurusega võlvik üks võib jälgida ka kiriku põhjaküljel säilinud võlvifragmentide põhjal. Tõenäoselt on kabelil olnud kaks sissepääsu - idast ja läänest⁵⁷.

Need olid siis O. Freymuthi seisukohad. Ent nagu näitasid 1977. aasta kaevamised, ei saa ka siin autoriga kõiges nõustuda.

Esialgne situatsioon on olnud siin analoogne lõunaküljega - ka siin on algseesse kavatisse kuulunud portaalbeskoda.

Selle fragmendid on säilinud halvemini kui lõunaküljel, ent jäljed on siiski loetavad. Nii lõpeb hilisemasse põhja-kabellöövi välisseina lülitatud /algsete/ kontraforsside soklisimss väliskülgedelt ca 46 cm kaugusel; samal joonel paikneb vertikaalselt rida maheraiunud sidekive, mis on ilmselt jäljed eeskojantürist. Eespool väitsime, et kiriku põhjakülge esialgu kavandatud kujul jäi lõpetamata.

⁵⁷ F r e y m u t h, Ülevaade, lk. 29 - 32 ja joon. III; F r e y m u t h, Lõpuaruanne, lk. 104.

Seda kinnitab ka asjaolu, et sidekivid lõpevad pool-
lel seinakõrgusel - ilmselt loobuti ehituskavade muu-
tumisel ka algselt kavandatud eeskojast.

Portaaliesekoja kontraforsside⁵⁸ etteulatava osa
vundamentidele sattus ka O. Freymuth, kes luges neid
portaaliesiseks väheseks platvormiks⁵⁸. Portaal,
mida Freymuth oletab algselt eksisteerinuks kontra-
forsside välisküljel, on kogu ulatuses sekundaarne,
kaasa arvatud portaalipalendi sokkel.

Ajal, mil ehitati juba põhja-kabellõõvi, on
esimese muudatuse teinud läbi ka põhjaportaali esine.
Nüüd kavandati siia juba avaramat eeskoda või kabe-
lit. Kabeli lääneseina nihutati mõnevõrra lääne-
suunas: allosas oli sein juba olemasoleva müüristi-
kuga sidumata; selle kulgemist tähistavad sinult mör-
dijäljed. Seotud on kabelimüür pikihoone välisseiba-
ga alates sellest kõrgusest, kuhu oli jõutud I ehitus-
perioodi lõpuks.

Me ei tea, kas nüüd rajatigi kabel oma hilisema-
te gabariitidega. Igatahes sel perioodil ta valminud
oma lõplikul kujul ei ole: olemasolevad võlvifragmen-
did paiknevad põhjaseina sisseraides, olles sekun-
daarsed. Seega kabeli lõplik valmimine tähistab sel-
le sõlme kujunemise kolmandat etappi. Nüüd saab
ruum roidvõlvide; roiete profiil koosneb kahest tagasi-
hoidlikust mõikast.

⁵⁸ F r e y m u t h, Ülevaade lk. 30.

Viimase ehitusetapi vältel on rekonstrueeritud ka põhjakülje V kabelivõlvik. Nüüd on see madalamal paikneva võlvi sisseehitamiseega muudetud kahekorruseliseks. Võlviroided on analoogsed põhjakülje kabeli omadega. Pääsuks üles raiuti kabeli idaküljeX kontraforssi trepikäik. Tõenäoliselt on kabeli teise korruse moodustanud empoor, mis - otsustades piilari-tevahelise kandekaare järgi - on ulatunud kesklöövini.

Millal viimatikirjeldatud muudatused võisid aset leida? Kaksikmõikalisele roidele leiame täpse vaste unte läänetornide kabelivõlvides. Samuti on robustselt määritud raiutud trepp väga lähedane sellele, mis on lõunatorni alakorrusel. Seega on põhjakülje ümberkorraldamiseä toimunud tõenäoliselt üheaegselt tornide alumiste korruste rekonstrueerimisega; viimane langeb 16. sajandi esimesse poole (vt. lk. 120).

Kokkuvõtvalt võib Tartu toomkiriku kujunemisel välja tuua järgmise arenguskeemi.

1. Alustatakse kolmelöövilise kaheksatraveelise basiilika püstitamist. Lisaks peaportaalile on eeskodadega sissepääsud ka kiriku pikikülgedel; kirde-nurgas on käärikamber. Tõenäoselt valmib lõunasein, osaliselt ka läänesein, kuna põhjaküljel laetakse ainult alumised kiviread. Idosa kohta puuduvad

andmed.

2. Järgnevalt jätkatakse ehitamist juba koda-
 kirikuna. Peamise muutuse teeb läbi läänesein.
 Sel etapil laiendatakse ehitist põhja suunas ning
 täiendavalt rajatakse sinna kabele rida. Põhja-
 küljele püstitatakse ka uus kabel või portaalicee-
 koda. Arvatavasti valmivad sel perioodil kõik
 välisseinad.

3. Kesklöövi piilarite juurde asudes on ehitus-
 plaanid jälle muutunud ning nüüd pööratakse taas
 basilikaalse lahenduse juurde. Ehitatakse piilarid
 ja kõrgseinad. Lammutatakse olemasolev lõunassein
 ning kontraforsside vahele rajatakse samuti kabele.
 Ühtlasi võlvitakse pikihoone.

4. Hilisemaks lisandiks on kahevõlvikuline
 kabel lõunaküljel ning valmib (või rekonstrueeri-
 takse) põhjakülje kabel. Põhja-kabellöövi V tra-
 veesse lisatakse uus võlv ja selle kohale kujunda-
 takse empoor.

Selline korduv ruumilahenduse vaheldumine võib
 esimesel pilgul näida väheusutavana, kuid Põhja-
 Euroopas ehituspraktikas ei ole ^{see} sugugi pretseden-
 ditu. Nii alustatakse Riia toomi ehitust basilika-
 kana, 13. sajandi II veerandil jätkatakse kodakiri-
 kuna ning pärast 1255. aastat eelistatakse taas

basilikaalset lahendust⁵⁹. Analoogse arengu teeb läbi Lübecki Maarja kirik⁶⁰ ning ka Strängnåsi toomkirikus kohtame kõikumist basiiliks ja kodakiriku vahel⁶¹.

Muidugi pole välistatud, et pikihoone või mõni selle osa, olles kaetud provisoorse katusega, oli ajutiselt kasutusel ka enne pikihoone lõplikku valmimist.

+ + +

Pikihoone dateeringute osas ei suuda me välja pakkuda omapoolset kontseptsiooni ning peame piirduma seniste seisukohtade analüüsiga.

O. Freymuth, tõestamaks, et ka basiilikale omase põhiplaani juures võidakse rakendada kodakiriku süstee-

⁵⁹ Vestavad ehitusetapid toob välja Kerling lk.36-49. Dateering V. Vaga. Die Petrikerche in Riga. Konsthistorisk Tidskrift, 1971, lk.156-158.

⁶⁰ D. E l l g e r, J. K o l b e, St. Marien zu Lübeck und seine Wandmalereien. Arbeiten des Kunsthistorischen Instituts der Universität Kiel. Bd. 2. Neumünster in Holstein 1951, lk.

⁶¹ A. T u u l s e, Der Kernbau des Doms zu Strängnås und sein Umkreis. Antikvariskt arkiv 25. Stockholm 1964.

mi, nimetab paralleelina Fromborki (sks. Frauenburg) kirikut Preismaal⁶². Edaspidi kohtame seda kirikut Tartu toomi võimaliku mõjutajana mitmes N. von Holsti käsitluses, kus ta Tartu toomi osas toetub Freymuthi seisukohtadele⁶³. Mis puutub dateeringuisse, siis esialgse pikihoone rekonstrueerimise basiilikaks paigutab Freymuth esialgu 14. sajandi lõppu, aga vahest ka uue kooriga (15. saj. 70. aastad) ühte ajajärku⁶⁴. Holst, tutvustades 1937. aastal Freymuthi uurimisi, nimetab kodakiriku süsteemis pikihoone ehitusajana 14. sajandit; uute piilarite ehitamine (s.t. basiilikaks ümberkujundamine) toimub 15. sajandi algul⁶⁵.

1939. aastal ilmus K. H. Claseni ülevaade

⁶² F r e y m u t h, Ülevaade, lk. 34.

⁶³ N. v o n H o l s t, Die deutsche Kunst des Baltenlandes - ein neues Forschungsgebiet der Kunstgeschichte. Deutsche Kultur im Leben der Völker. 1939, lk. 161, jj.; N. v o n H o l s t, Die deutsche Kunst des Baltenlandes im Lichte neuer Forschung. München 1942, tahvel 2.

⁶⁴ F r e y m u t h, Ülevaade, lk. 35.

⁶⁵ N. v o n H o l s t, Deutsche Kunst im Baltenland, ein Stiefkind der deutschen Kunstforschung. Sitzungsberichte der Kunstgeschichtlichen Gesellschaft. Berlin 1937/38, lk. 9-10.

balti kuusti peajoontest, kus autor eitab Tartu
 toomi ja Fromborki ühisjooni⁶⁶. Et tegemist on
 Preisi arhitektuuripärandi ühe parima tundjaga,
 siis võib seda väidet usaldada; nii plaanilahen-
 dus kui ka üksikdetailid on mõlemal objektil vägagi
 erinevad⁶⁷. Clasen omakorda pakub pikihoone eesku-
 juks Pelplini tsistertslaste kloostrit. Kaheksakan-
 diliste nurgaturpadega piilarite puhul toob ta pa-
 ralleeli Gdanski (Danzig) Maarja kiriku näol, selle
 kõrval nimetab ta Chemot (Kulm). Lähtudes Gdanski
 Maarja kiriku dateeringust oletab ta, et Tartu toomi
 ümberehitamine basiilikaks toimus 14. sajandi lõpul.⁶⁸
 V. Vaga, lähtudes seisukohast, et Tartu toom võib
 olla eeskujuks Turu toomkiriku koorile (valminud
 võib-olla 1366), nihutab Claseni dateeringu mõnevõrra
 varasemaks⁶⁹. Kõik nimetatud uurijad lähtuvad piki-
 hoone dateeringu puhul kõrgseinast, jättes kõrvele
 võimaluse, et pikihoones võib olla ka ehitusosi

⁶⁶ K. H. C l a s e n, Grundlagen baltendeutschen
 Kunstgeschichte. Baltische Lande. Hrsg. v. A.
 Brackmann und C. Engel. I Bd. Ostbaltische
 Frühzeit. Hrsg. v. C. Engel. Leipzig 1939.lk.461.

⁶⁷ vt. näit. A. R o m s k i, Frombork, Warszawa 1973.

⁶⁸ C l a s e n, Grundlagen, lk. 462.

⁶⁹ V a g a, Ruumiprobleem, lk. 70-71.

märksa varasematest ehitusperioodidest⁷⁰.

Tartu toomkiriku esimene ehitusperiood on küll väga markantne oma seinaliigendusega, ent lähedasi analoogiaid sellele ei ole õnnestunud leida. Vastu ootuspärasust pole sel - nii nagu üldse Tartu teadaolevail tellisrajatistel - peaaegu midagi ühist teise olulise tellisarhitektuuri keskuse Riiaga. Tartu toomi esimene ehitusetapp jääb Vana-Liivimaa arhitektuuris üksiknähtuseks. Jääb küll võimalus, et on siiski olnud objekt, millel on Tartuga olnud ühiseid puutepunkte. Jutt on Kärkna tsistertslaste kloostrist. Arvestades Tartu piiskope tihedaid kontakte kloostri ja ning tsistertslaste laialdast ehitustegevust võiks eeldada nende osalemist ka Tartu piiskopkonna peaskiriku ehitamisel (vt. ka lk. 23). Ent meie andmestik kloostri arhitektuuri kohta on niivõrd vähene⁷¹, et selle põhjal mingeid üldistusi ja

⁷⁰ Üksnes V. Vega püüab dateerida ka välisseintes olevaid kapiteele, vt. viide⁷².

⁷¹ 1888. aastal toimusid siin küll lühieajalised kaevamised, nende andmestik on vägegi napilt publitseeritud: A. H a s s e l b l a t t, Dritte Archäologische Excursion der Gel. estn. Gesellschaft am 22. Mai 1888. SB GEG 1888. Dorpat 1889, lk.148-154; G u l e k e, H. III. vt. ka S c h m i d t, lk.133 jj.

parallelele ei saa tõmmata. Seega öeldu jääb ainult teoreetiliseks võimaluseks, mille tõesus võiks selguda kaevamistel tulevikus Kärknas.

Samuti ei leidu Tartu tooni sellele perioodile analoogiajooni Põhja-Saksa tellisrhitektuuris.

V. Vaga andmeil on Tartu tooni raidkivikapiteelidele väga lähedased vormid Chorini kloostrikirikus⁷²; korraliku illustratiivse materjali puudumise tõttu ei saa me otsustada väite paikapidavuse üle.

Pikihoone soklitsoonis nimetasime rihveldatud pindu - tehnika, mida on loetud omaseks varasematele esajärgudele, eelkõige romaaniikale⁷³. Ka tellis-

72 V a g a, Ruumiprobleem, lk. 71. Nimetatud kapiteele kasutab Vaga Clasen'i dateeringu kummutamiseks, ent antud juhul argumentatsioon 'ei tööta' - Clasen kõneleb üksnes pikihoone rekonstrueerimisest (uute kesklöövi piilarite ja kõrgseinte püstitamise) ning ta ei seostagi seda välisseintega, kus nimetatud kapiteelid paiknevad.

73 vt. R. H a u p t, Geschichte und Art der Baukunst in Nordelbingen in den Herzogtümern ^{Holstein} und Leauenburg sowie den Fürstentümern Lübeck und Ratzeburg. Die Bau- und Kunstdenkmäler in der Provinz Schleswig-Holstein Bd. VI. Heide in Holstein 1925, lk. 53 jj.; D. E l l g e r, J. K o l b e, St. Marien zu Lübeck und seine Wandmalereien. Arbeiten des Kunsthistorischen Instituts der Universität Kiel. Bd. 2. Neumünster in Holstein 1951, lk. 4, 6, 8.

pinda imiteeriv kvaadermaaling (seinapiilarite baasid lääneküljelt) on taas suhteliselt varajane nähtus; selle levikus on suur roll tsistertslastel⁷⁴.

Lisame veel ühe kaalutluse. Eespool selgus, et toomkiriku I (basilikaalse) ehitusperioodi jooksul on hoone jäänud pooleli; iseloomulik, et müüre ei ole laotud mingi kindla tsoonini vaid tööd on katkenud juhuslikel kõrgustel. Ilmselt on tööde lõpp tulnud järsku: jääb mulje, et mingi ootamatu sündmus on sundinud töid seiskama. Sellega seoses tahaks meenutada venelaste retke 1262. aastal, mil linn - välja arvatud linnus - vallutati. On võimalik, et ehitustööde katkemist tuleks seostada selle sündmusega, seega - toomi I ehitusperiood on lõppenud aastal 1262. Ent see on ainult ajalooliste sündmuste põhjal tehtud oletus, millele oleks vaja lisada stiilikriitika analüüs.

Toomi kõrgseintele analoogiaid otsides on seni lähtutud eelkõige piilari konfiguratsioonist - kaheksakandilisest nurgaturpadega vormist⁷⁵. On näiteks karakterne, et V. Vaga heidab kõrvale ühe

⁷⁴ H. Magirius, Zisterzienserarchitektur im Bistum Meissen. Aspekte zur Kunstgeschichte von Mittelalter und Neuzeit. Karl Heinz Clasen zum ^{Geburtstag} 75. Weimar 1971, lk. 129 ja joon. 25.

⁷⁵ V a g a, Ruumiprobleem, lk. 69 - 70.

K.-H. Claseni toodud paralleelnäite, kuna seal on kaheksatahuliste piilarite nurkadel teine profiil. Siiski on märksa olulisem piilari esend kiriku pikitelje suhtes - nn. aksiaalne paigutus. Sellega saavutataksegi tulemus, mis erineb Põhja-Euroopa kirikutest üldlevinud süsteemist. Viimastes jaotub kõrgsein reeglina kaheks erinevaks, omavahel lõdvalt seotud tsooniks: piilarid arkaadidega ning nendele toetuv seinosa valgmikuga. Tartu toomis moodustab kõrgseina seevastu ühtse visuaalse terviku, - see saavutatakse tänu piilari nurgaturpadele, mis läbides kõiki seinatsoone moodustavad toe võlvivõlvide kandadele. Kaheksakandilise piilari traditsioonilise paigutuse korral (lõõvi poole on pööratud tahk) sellist efekti ei ole võimalik saavutada.

Aksiaalselt paigutatud kaheksakandiline piilar - pole oluline, missuguse profiiliga on selle nurgad, on taas vägagi harv nähtus⁷⁶. Probleemi Põhja-Euroo-
⁷⁶ V.Vaga toob Tartule analoogsete lahenduste seas ka Viini augustiinlaste-eremitide kiriku (op.cit., lk.69). Selle paralleeli peame kõrvale jätma, sest siinsed piilarid said oma oktagoonse kuju 17.sajandil, vt. R.K. D o n i n, Die Bettelordenskirchen in Österreich. Zur Entwicklungsgeschichte der österreichischen Gotik. Baden bei Wien /1935/, lk. 230

pa mastsaabis on mõnevõrra käsitleanud W. Teuchert monograafias Lüübeki Peetri kirikust⁷⁷. Tema väite järgi on kaheksakandilised aksiaalselt paigutatud piilarid Põhja-Euroopas enne 14. sajandit tundmatud. Oluline koht selle vormi levikul on Mecklenburgil - varajasim selline lahendus leidub 1298. aastal alustatud lobe-rani kloostrikiriku (jälle tsistertslesed!) transeptis. Üks karaktersemaid näiteid on Lüübeki Peetri kirik, mille pikihoone piilarid on valminud 1330. aastatel.

Juhul, kui peab paika väide, et enne 14. sajandit sellist vormi ei tants, siis tuleb korrigeerida ka O. Prints'i seisukohta, mille kohaselt pikihoone (sealhulgas ka olemasolev keskklööv) oli 1299. aastal juba valmis. Ent tuleb ka arvestada, et Teucherti toodud näited - siinjuures pole mõtet neid kõiki loendada - on kodakirikute hulgest. Tartu toomi juures võime tõdeda, et selline lahendus on vägagi sobiv ka basilikaalse ruumivormi puhul. On väheusustav, et see on meistrite kohapealne leid; märksa tõenäolisem on oletada, et Tartu toomkiriku kõrgseina lahendusele

⁷⁷ W. T e u c h e r t, Die Baugeschichte der Petri-kirche zu Lübeck. Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck Bd. 15. Lübeck 1956, lk. 72 jj.

on olnud mingid eeskujud, mida aga seni ei ole õnnestunud leida.

Pseudotrifoorium esineb Tartus veel ka Jaani kirikus. Lisaks sellele, et viimases paiknevad petikutes figuurid, torkab silma veel üks oluline erinevus: toomkirikus liigendab trifoorium traditsiooniliselt arkaadikaarte ja valgiku vahelist seinosa, seevast^u Jaani kirikus on trifooriumipetikud paigutatud vahetult kilpkaarte resp. valgiku tsooni⁷⁸.

Trifooriumitsoon on Põhja-Euroopas üldse suhteliselt harv nähtus, siiski ei saa päriselt nõustuda V. Vaga väitega, et peale Tartu seda motiivi ei esi- ne üheski põhjapoolse Euroopa ala kirikus⁷⁹. Puhtekujuline, 'klassikaline' trifoorium esineb küll ainult ühel korral - S. Szczecinski /Stargardi/ Maarja kirikus⁸⁰. Kirik kuulub Hinrich Brunsbergi kunsti-

⁷⁸ V. R a a m, Arhitektuur 13. sajandi teisest veerandist kuni 14. sajandi keskpaigani. Eesti kunsti ajalugu 1.kõide I. Tallinn 1975, lk. ; P r i n t s, Tartu endise Jaani kiriku lõpetamata uurimistöõde lõpparuanne.

⁷⁹ Lehekülgi Tartu ajalooost. Tallinn 1964, lk. 25

⁸⁰ I. L e M a n g, Die Entwicklung des Backsteinbaues im Mittelalter in Nordostdeutschland. Studien zur deutschen Kunstgeschichte. H. 283. Strassburg 1931; ill. vt. W. B u r m e i s t e r, Norddeutsche Backsteindome. Berlin 1930, T.106 ja 119.

ringi⁸¹ ning Tartu toomiga siin ühisjooni samahästi kui ei ole. Edasi on Teises Maailmasõjas hävinud Rostocki Jakobi kirikus (alust. 1280. aastail, pikihoone 14. saj. keskpaigast) olnud pseudotrifoorium - selle päritoluallikana nähakse inglise mõju - kas on tegemist Inglismaalt tulnud või vähemalt seal õppinud meistriga⁸². Kõnesolev pseudotrifoorium koosneb tihe- dalt üksteise kõrval paiknevatest vimpregidega krooni- tud petikutest, mis moodustavad pideva horisontaalse tsooni (Inglismaal ongi karakterne, et kõrgseina ku- juanduses domineerib horisontaalne liigendus). Ka see lahendus erineb oluliselt Tartu omast ning ka Rostocki Jakobi kirik ei tule arvesse otsese Tartu eeskujuna.

Kaudse paralleelina nimetame veel Doberani kloos- trikirikut maalitud trifooriumitsooniga, võib-olla oli analoogne lahendus planeeritud ka Rostocki Maarja kiri- kus⁸³.

Nimetasime ka tugiviilude kasutamist. Seda tsis- tertslaste ehitusrepertuaaris populaarset lahendust

⁸¹ vt. N. Z a s k e, Hinrich Bruusberg, ein ordenspreu- ssischer Baumeister der Spätgotik. Baltische Stu- dien NF. 44, 1957.

⁸² N. Z a s k e, Gotische Backsteinkirchen Nord- deutschlands zwischen Elbe und Oder. Leipzig 1968/ lk. 120; W. O h l e, Rostock, Leipzig 1970, lk. 93-94.

⁸³ Z a s k e, Backsteinkirchen, lk. 96.

kohtame Tartus ka Jaani kirikus⁸⁴. Üldse on nimetatud kahe ehitismälestise vahel suhteliselt vähe ühisjooni ning Jaani kirikule leidub vasteid ainult toomkiriku pikihoone kolmandast ehitusetapist mainitud tugiviilude ja kaudselt ka pseudotrifooriumi näol.

Kokkuvõtlikult hinnates praegust uurimisseisu tuleb tõdeda, et Tartu toomkiriku analoogiate ja dateeringute probleemastika koosneb suuremalt jaolt küsimustest, millele rahuldavad vastused esialgu puuduvad.

⁸⁴ P r i n t s, Tartu endise Jaani kiriku lõpetamata uurimistööde lõpparuanne.

III A l g n e l ä ä n e f a s s a a d j a t o r n i d .

Järgnevalt vaatleme Tartu toomkiriku lääneoosa kujunemist. Vähemalt ühes küsimuses on enamik üksmeeles - et praegune läänefassaad kahe võimsa torniga on hilisem lisand. Ainult W. Neumann kinnitab kangekaelselt, et tornid on kuulunud algseesse kavatisse¹. Kiriku algse läänefassaadi rekonstruktsiooni esitab R. Guleke². Fassaadi liigendasid võlvide survet neutraliseerivad neli astmelist kontraforssi. Neist keskmised olid kõrgemad, ulatudes kesklöövi ülaosa krooniva teravkaarfriisini. Kirikul oli võimas perspektiivportaal, mille kohal paiknes kesklöövi valgustav kõrge teravkaarne aken. Külglöövide viilukolmurki liigendasid teravkaarsed petikud. Läänefassaadil oli kaks saledat ümarat trepitorni - need olid rajatud ebasümmeetriliselt, paiknedes põhja poolt loetuna I ja III kontraforssi lõunakülgedel. Vastuoluline on Guleke rekonstruktsioonil peaportaaliesise lahendus, ent sellel peatume allpool.

Läänefassaadi-esist kaevas 1926. aastal O. Freymuth, ent tema uuringud ei toonud praktiliselt midagi

¹ N e u m a n n , lk. 7.

² G u l e k e , F. III T. VII.

uut küsimusse³. Ka V. Vaga võtab üle Guleke rekonstruktsiooni⁴. Ning kui O. Prints esitab XIII sajandil ehitatud Tartu Toomkiriku läänefassaadi maketi, siis ka see on praktiliselt Guleke koopia⁵. Aukese erinevusena on pakutud võimalus, et portaali kohal võis ka petik olla⁶, lisaks on maketil kesklöövi lõpetamas ehisviil Guleke kivikatuse asemel. Samuti paigutab ta aknaaluslausa joonele simsi, mis Gulekel kahe silma vahele on jäänud.

Viimaste aastate kaevamised ja müüristiku vaatus põhjustavad senises kontseptsioonis mõningaid korrektiive ning järgnevalt püüame vaadelda üksikuid fassaadielemente.

Kontraforsside kontuurid nende alaosas on ker-

³ F r e y m u t h, Lõpuaruanne, lk. 100 jj.

⁴ V a g a, Ruumiprobleem, lk. 67. Arusaamatuks jääb mispärast autor loeb läänefassaadi kuuluvaks I ehitusperioodi; kogu pikihoonet (niisiis sealhulgas ka sama seina teist külge) aga teise ehitusperioodi.

⁵ P r i n t s, Toomemägi, joon. lk. 31. Makett figureerib küll Tõdusliku Restaureerimise Töökoja töökäskudes, kuid asutuse varade hulgas ei ole õnnestunud seda leida.

⁶ op. cit., lk. 29.

gesti määratavad; ülemise tsooni täpsustamiseks oleks vajalikud veel mõned sondažid. Tugipiitadel kohtame samasugust horisontaalliigendust nagu pikiseinte juureski: all S-kujulise profiiliga soklisimss, ^{iv} kuhu akasallust sinssi on markeerimas ruudukihti meenutav maharaiutud profiiliga plokkide rida. Üksnes põhjapoolse kontraforssi lõunakiilg on mingil põhjusel tugevasti maha raiutud ning müüri välispinnast ja sinssidest pole jälgegi säilinud.

Analoogselt on liigendatud ka läneseina. Viimase puhul peame lisama ka ühe täpsustuse. Seisid rekonstruktsioonid näitavad länefassaadi külglõuvide kohal umbesetena, ilma akendeta. Siiski - nagu juba eespool mainisime - on fassaadi lõunaosas säilinud kindaimmüritud akna paestik. Analoogselt siseküljega on väline profileering alanud samuti mõikaga; järgneva profiili selgitamine seisab veel ees. Analoogset akent tuleks eeldada ka põhjalõuvi läneseinas.

Põhiliseks diskussiooniobjektiks on länefassaadi puhul olnud portaalieeskoja vahekorid fassaadi vanimate osadega. Ehkki Guleke esitab eeskoja rekonstruktsiooni⁷, ei selgu, missugusesse ehitusperioodi ta selle paigutab. Kui põhiplaani põhjal võib välja lugeda, see kuulub algsesse kavatisse⁸, siis fassaadijoonis⁹ eeskoda puudub. Järgnevalt tegeleb

⁷ G u l e k e, F. III T. XIV.

⁸ op. cit. T. III

⁹ op. cit. T. VII.

probleemidega Freymuth, kelle järgi eeskoda on sekundaarne. Põhjenduseks toob ta asjolu, et kontrafor-
si soklisimss ei jätku eeskoja müüritisel. Eeskojal
on küll samuti alaosa välisimss, ent see on teisel
kõrgusel ja erineva profiiliga¹⁰. Nimetame siinjuu-
res ühe lünga Freymuthi argumentatsioonis. Juhul kui
eeskoda on sekundaarne, siis peaks olema ka jälgi
eeskojamüüri liitumisest vanema portsaaliga. Mingi-
suguseid andmeid õmbluse vmt. kohta autor ei too.

Hiljem loeb V. Vaga eeskoda siiski esialgseks
- ta viitab siinsete petikute ümardaartele, mis kõ-
nelevat veel romaania mõjust ja kuulub 13. sajaa-
dise¹¹. Selle seisukohaga diskuteerib omakorda
O. Prints. Ümardaart pole piisav argument, kuna
gootika ka hilisematel sajanditel kasutab seda vor-
mi dekoori puhul. Samuti juhib ta tähelepanu eeskoda
katvale võlvile, mille kilpkared on selgelt terav-
kaarsed¹². Nii on O. Prints koostatud rekonst-
ruktiooniplaanil eeskoda tähistatud hilisema lisa-
dina varasemale lahendusele¹³.

Käesoleval ajal on portsaalieeskojas tellingute
tähtsa kaevamisvõimalused piiratud. Küll aga tekkis

¹⁰ F r e y m u t h, Lõpuaruanne, lk. 102-103.

¹¹ V a g a, Ruumiprobleem, lk. 67.

¹² P r i n t s - R a a m, lk. 367-368.

¹³ P r i n t s, Toomenägi, lk. 28.

1976. aastal seinapindade vaatlusel kahtlus O. Freymuthi kontseptsiooni suhtes: põhja-kontraforsi ja portaalleeškoja põhjemüüri liitekohas ei ole mingeid jälgi õmblustest, sissereietest vm. - nurgas on kivid perfektselt omavahel seotud. Et probleemi selgust tunda, kaevati samal 1976. aastal siin šurfi; analoogsed uurimistööd toimusid 1978. aastal portaalleeškoja lõunakülje juures. Vundamente ei olnud võimalik lahti kaevata - vundamendihoonele seati laiade maakivist alusele, mille lõhkumine polnud otstarbekas. Siiski nii sokli kui ka seina tsoonis oli kivide aldu vägagi ühtlane. Kontraforsi soklisimsi lõppemises oli Freymuthil tõeselt õigus. Ent portaalleeškoja simsi suhtes selgus veel üks detail: see ulatub ainult ca 6 cm müüritisse; simsikivide tagaküljel on raiutud ning kohati on ka süvend nende jaoks müüritisse raiutud. Seega nimetatud simss portaalleeškoja vanuse kohta ei saa midagi öelda.

Kõlab küll paradoksaalselt, ent veelgi rohkem selgust küsimusse teid kaevamised 1977. aastal lõuna-kabellöövi V travee kohal. Meeutame sealset situatsiooni (vt. lk. 57): kontraforsiga liitub vähese tagaistmega portaalleeškoja müür. Kui eeldada ka viimasel soklisimsi olemasolu, siis pidanuksid

kontraforsi lõunasküljel säilinud maharsüütud sidekivid paiknema mõnevõrra ida pool. Ent olukord on olnud nähtavasti identne nii lääne-, lõuna- ning ka põhjaküljel: kontraforside vahel on paiknenud portaalieeskoda; selle müürid on mõnevõrra õhemad kui kontraforsid. Erijoonena ei rasni portaalieeskoda soklisimss, vaid viimane lõpeb umbeselt vastu eeskoja müüri. Lõunaeeskoda oli selgelt kuulunud algsesse lahendusse ning kokkuvõttes võime kaunis veendunult väita, et ka lääne-portaalieeskoda on kavandatud juba kiriku rajamisel.

1978. aastal uuriti ka portaalieeskoja sisekülge (lõunaskülje lääneosas). Tulemused olid ega vaheütlevad: müüritise seinte allosas on maha raiitud ja uuesti üle vooderdatud. Kuidas oli vormistatud eeskoja läänekülg, ei selgunud. Üksnes analoogia põhjal lõunaeeskojaga võib oletada et ka siin on eeskoda olnud lahtine, s.o. ilma esiseineta.

Portaalieeskoda on seest olnud rikkalikult liigendatud; ligikaudse ettekujutuse sellest annab R. Guleke rekonstruktsioon¹⁴. Piki seinu on olnud nisside rida (mõlemal pool neli), mida on kroonitud kolmaurksed viilud. Kõrgemal - seina kilpkäärtskoonis - on olnud ümäärtsartega sillatud kolmiknissid,

¹⁴ G u l e k e, F. III T. XIV.

millede keskosa on külgedega võrreldes märksa kõrgem. Rikkaliku profileeringuga peaportsaali paletikul on kummalgi pool olnud omakorda teravkaarsed niisid.

Eespool nimetasime veel argumendina figureerivat teravkaarset kilpkaart, millele on toetunud eeskoja võlv. Natuuris võlvifragmente jälgides torkab silma nende mitte eriti kvaliteetne laad: alumised roidekivid "upuvad" müüritisse nii et nende profiil läheb praktiliselt kaduma. Kõik on aga roide profiil-teravdatud harjega kolmikleht - tuttav juba pikihoonest. See on sama roidekuju, mida kasutati külj-kabellõõvide võlvimisel. Tegemist on pikihoone vanimate võlvidega, ent nende püstitamise- ni jõuti pärast mitmeid ehitusetappe. On usutav, et ka portsaalieeskojal on esmalt valminud ainult seinad ning võlvimine võeti ette alles siis, kui vastavad tšõd olid päevakorras ka pikihoones. Seega olukorras, kui eeskoja seinad ja võlv on valminud eri ehitusperioodidel, ei saa viimase põhjal teha järeldusi kogu eeskoja ehitamisaja kohta.

Nagu nimetasime, on juba Guleke kujutanud fassaadi lõunapoolses osas trepitorni¹⁵. Selle alaosa uuris 1926. aastal O. Freymuth, esitame siin tema tulemused. "... nelja jala sügavusel tehti /.../ ligikaudselt veerandringi moodustava alusmüüri jäänuised vabaks. Need olid säilinud võrdlemisi armetus seisukorras ja lasksid selgesti näha kaunis hoolimatu oemaldamise jälgi. Äärmiselt raskete töötingimuste tõttu tuli keelduda alusmüüri uurimisest selle terves sügavuses. See ei oleks ka midagi juurde andnud saavutatud tulemustele: teine poolümmergune trepikäik oli tõeliselt olemas olnud ja nimelt, ilma sümmeetriast kinni pidamata, põhjapoolse küljega sisemisele tugipiidale

¹⁵ F r e y m u t h, (Lõpusruanne, lk. 102) ja V. V a g a (Ruumiprobleem, lk. 69) on avaldanud imestust, kust pärinevad Guleke andmed. Ent tornielust ruumi ja lõunalõõvi ühendava kaarava põhjapoolendi alaosas maheraiutud müüritises on korralikult laotud nõgusapinaeline müürifragment, mis ilmselt tähistab trepikäigu sisekülge. Lisaks on siin jäljed käigulae valvist. Hoolikalt vaatlemisel on need jälgitevad ka tänapäeval.

nõjatunud¹⁶. Ent samas lisatud joonisel ei kajastu kuidagi see veerandringi kujuline kontuur. Pigem võib kõnelda müüriosa trapetsiaalsest kujust.

1977. aastal kaevati trepitorni alaosa uuesti lahti. Selgus, et vähemalt soklitsoonis on torni müürid risti vastavalt kontraforsi ja lääneselina sokliga, kuna edelaosa on kujundatud \sphericalangle nurga all. Müüristik on selgelt ühesegne kontraforsi ja lääneselina sokliga. Esimesele ehitusperioodile iseloomulikult on torni kontraforsist eraldatud vertikaalse teravnurkse "sisselõikega". Mauhulgas selgus, et Gulekel oli õigus oletades, et torni põhises kirikuinterjööri, mitte väljast.

Saadud andmete hulgas pole aga midagi, mis viitaks torni ümarale väliskujule; kõik kõneleb hoopis polügonealse vormi kasuks. Viitame siinjuures paralleeliks, et O. Prints'i andmeil on algset koori flankeeritud samuti hulknurkseid trepitorneid.

Järgneb küsimus torni kõrgusest ja funktsioonist. Seni on seda kujutatud kogu fassaadi läbivana ning

¹⁶ F r e y m u t h, Lõpuaaruanne, lk. 101-102. Muide samale artiklile viidates väidab V. Vaga: "Frey-muth leidis p o o l r i n g i k u j u l i s e v u a d e m e n d i s a m a s u g u s t e m õ õ t m e t e g a , nagu oli poolümar torni põhja-kontraforsi juures" /minu sõnadega. - K.A./ V a g a, Ruumiprobleem, lk. 69.

ilmselt on eeldatud, et siit pääses pikihoone võlvidele. Jälgi trepitornist on ainult müüristiku alaosas (vt. viide 15). Mõnevõrra kõrgemal sellest läbib kesk- ja lõunalöövi vahelist kontraforssi sirge trepp; suurte läänetornide ajal oli see lülitatud uude liiklusskeemi, ent kõigi tunnuste põhjal näib see pärinevat esimesest ehitusperioodist. Tollel pääses siit portsaalieskoja kohale. On tõenäoline, et polügaalne(?) trepitorn ulatuski ainult viimatinimeetatud trepini ning moodustas viimasega ühtse süsteemi. Et torn kõrgemale ulatus, selle kohta pole mingeid andmeid ning selleks polnud ka vajadust - pikihoone võlvidele pääsuks oli ka teisi võimalusi (idaosas).

Miks oli aga vajadus niivõrd monumentaalselt kujundatud trepistikujärgi? Usutavam on eeldada peaportsaali kohal empoori olemasolu. Käesolevaga ei sunnaks me oletust tähestada - võib-olla tooksid selgust detailsed mõõdistamised ja sondaezid antud lõigus - ning isegi on raske oletada, kelle jaoks see empoor võinuks olla¹⁷.

¹⁷ Tavaliselt on lääneempoor kõrgeima profaanse võimu esindaja/te/ jaoks. ~~Hiriku patrooni jaoks~~. Eestis on teada üks lääneempoor - Tallinna toomkirikus, mis oli Taani kuninga jaoks. Vt. V. R a a m, Toomkirik, lk. 19.

Teiseks on säilinud põhjatorni idaseinas, suhteliselt kirdamurga lähedal vähene poolümara trepitorni fragment. Põhjatorni ja -lõõvi vahelise suure kaareva läbimurdmisel põhiline osa trepitornist hävis, säilis ainult selle ülaosa kaareva kohal. Samuti tähistab see põhjapoleandiga liituv veerandringne vertikaalne süvend trepitorni sisekontuuri. Nimetatud fragmentide ja tõenäoliselt ka veetorni torustiku paigaldamisel ettejäädud alusmüüristiku alusel ongi R.Guleke tuletanud trepitorni oma rekonstruktsioonjoonistel.

1926. aastal otsis trepitorni jälgi O.Frey-muth. Tsitaterime teas tema tulemusi: "Poolümargu- se juurdeehitise alusmüüri uurimine osutus tagajärjetuks. Leiti küll selle jälgi, kuid täiesti hävitatud seisukorras /torni/ alusmüür on siiski tugevasti purustatud."

1976. aastal kaevati nimetatud tsoon uuesti läbi. Osutus, et trepitorni põhjaosa on tõesti veerandringsete paigaldamisel lõhutud, ent osaliselt on see siiski säilinud, moodustades kõõlukujulise müüri-fragmeendi . Seega oleks nagu veel üks argument kiini-

¹⁸ Freymuth, Lõpuaruanne, lk. 100.

temas Guleke kontseptsiooni. Ent samas tekivad mõned küsitavused, eriti kui on kõrvutamiseks andmed lõunapoolsest trepitornist.

Nimetatud trepitorni fragmendid on kõik madalamal algse lääneseina sokliosa, kuuludes seega maa-alusesse vundamendisooni. Trepitorni alaosa ei ole seotud nimetatud lääneseina vundamendiga. Selle põhjal ei saa veel teha järeldusi torni sekundaarsuse kohta - kaevamistel on esinevad mujelgi löike, kus vundamendid pole omavahel seotud, edasine müristik aga moodustab homogeense müürimassiivi (näit. seinapiilarid lääneseina siseküljel). Ent siin on ka mõned jooned, millega tora erineb teistest I ehitusperioodi osadest. Nii on I etapil iseloomulik, et vundamendid vähemalt ülalosas on selgete kontuuridega; vundamendid ulatuvad kõik kiadla (s.o. maapinna kõrguseni ning järgneva seinamüritise suhtes tekib horisontaalne vundamendilaste. Viimane, nii nagu ka vundamendi vertikaalpiin on nõrdiga silutud. Vundament ja sellele toetuv müür on alati selgelt eristatavad. Seevastu kõnesoleva trepitorni fragment on hämmiselt ebakorrapäraselt ja ka lohakalt loetud; müür ahaneb astmeliselt ülalosas. Võrreldes naabruses olevate kiadlalt I ehitusjärku kuuluvate müüriosadega peaks tornifragment kuuluma vundamendisooni. Igatahes erineb siinane tornimüristis sootuks

lõunapoolse trepitorni alasest. Seisid vastlused ei kinnita küll väidet, et põhjatorn on kuulunud juba algseesse kavatisse.

Nüüd vaatleme trepitorni osa, mis on säilinud pikihoonet ja hilisema põhjatorni kabelit ühendava kaare kohal (~~vt. foto~~). Välise visuaalse vastluse põhjal võib meeldida, et ümardornai lõunakiilg on seotud põhja-lõunasihilise välisseinaga; viimase lõunaosas (kõrgseina joonel) on jäetud hammastik (kas kontrafori vm. ristküüri ehitamiseks). Ent nimetatud välissein astub mõnevõrra lääne poole, võrreldes kaavamistel selgunud fassaadikontuuriga alasos¹⁹. Võrdleme olukorda läänefassaadi lõunaosas. Siin on selgelt näha sekundaarselt loetud paksendus algsele lääneseinale - selle juurdelaos paksus on ca 1,25 m ning siin on samuti hammastik müüri põhjaosas (kõrgseina joonel). Viimatinimetatud tunnus toetab oletust, et ka eespoolkirjeldatud müüristik - põhjatorni kaareva kohal olev sein, mis lõunaosas lõpeb hammastusega ja põhja pool läheb üle trepitorniks, on algse läänefassaadi suhtes sekundaarne.

1977. aastal oli võimalus trepitorni uurida ka seest. Esiteks osutus, et siin on ühekorde eristatav kaks ehitusajajärku. Varasemast osast on välisküljel

¹⁹ Põhjatorn on seni mõeldistamata ning võrdluseks vajalikud täpsed mõõtmised puuduvad.

säilinud ainult kitsas fragment trepitorni lõuna-
osas: siin on säilinud lõiguke müüri ning mingi ava
lõunapoolne pelem; edasi on torni välismüür lammu-
tatud ning põhiline osa poolümarast kontuurist, mis
väljast on jälgitav, on ehitatud pärast lammutamist.
Teiseks tõrkab silma trepitorni vanema osa materjal -
domineerib suuri heledaid tükke sisaldav kollakas
tellis. Selliseid kive on kasutatud pikihoones elat-
tes teisest ehitusperioodist (põhja-kabellõõvi; lääne-
seina kõrgseinte joonel olevate sisseraiete täited),
kuna esimese ehitusperioodi tellis on tühtlase struk-
tuuriga ja tumedam punane.

Seega ei ole meil ühtki argumenti, millele tugit-
nedes võiks oletada põhjapoolse trepitorni kavanda-
mist ja rajamist I ehitusperioodil. Võidakse küll
väita, et juhul, kui trepitorn on sekundaarne, siis
pidanuks olema jälgi sisseraietest (keerdtrepp oli
suures osas lääneselina geeg). Ent meenutagem piki-
hoone käsitluses esitatud oletust (lk. 54): esimesel,
basilikaalsel perioodil pikihoone välisseina ei
jõutudki lõpetada; põhja-kabellõõvi põhjoses oli
ehitusjärg ligikaudu aknaaluse simsi kõrgusel. Seega
kõik säilinud torniosad pärinevad juba pikihoone
II ehitusjärgu tsoonist.

Mis puutub arutlusse, kas peaportaali kohal oli aken või petik, siis tegemist on pseudoprobleemiga - müüritis, mille põhjal vastavaid järeldusi tehakse, ei kuulu üldse algsesse kavetisse ning oletusi selle löigu algse lahendamise - kas realiseeritud või ainult kavandatud - kohta saab vahest kunagi tulevikus teha analoogiamaterjalide põhjal.

Restimeerime andmed I ehitusjärgu läänefassaadi kohta. Fassaadi liigendas neli kontraforssi; keskmiste vahel paiknes eendatud, avatud välisküljega portaalleeekoda. Antud perioodil jäi viimane välvimeeta. Lõuna-kõrgseina joonel oleva kontraforsiga küljenes polügonaalne (?) trepitorn, mille kaudu pääses arvatavasti portaalleeekoja kohal olevale (kavandatud) empoorile. Külglöövide kohal olid läänefassaadis aknad; kuidas oli kavandatud fassaadi keskse osa kujundus ülalpool eeskoda, pole teada. Kirjeldatud kujul jäi fassaad pooleli.

Järgneval ehitusetapil - tõenäoliselt langeb see pikihoone nn. kodakiriku-perioodi, muudetakse fassaad mõnevõrra massiivsemaks: olemasolevale müüristikule lisatakse ca 1,25 m paksune kleebis. Oletatavasti lisatakse müüri ka põhjosa poolumar trepitorn (NB! sellest etapist pärineb ainult torni vanem osa). Kõrgseinate joonel loetud hammas tik näitab, et

on kavandatud kas kontraforsside kõrgendamist või planeeritud läänefassaadile keskne lõunatorn.

Edasise periodiseeringu osas toetume põhuliselt U. Tiirmaa uurimistele²⁰. Kolmandal etapil on ehitatud ühe kivi paksuste seiatega sõrestikehitis portaalieskoja kohale. Kaetud on see pultkatusega. See on läänefassaadi osas ka esimene lõik, mille kohta on olemas ligikaudne dateering - sõrestikust võetud puuduproov pärineb C¹⁴ analüüsi põhjal aastast 1460 ±35.

Kahe torniga läänefassaadi idee pärineb arvata-
vasti alles IV etapist. Tõllal ehitatakse vastu
sõrestikkonstruktsiooni lõunatorni põhjasein²⁰.
Viimase lõuneseina suunas suunatud hammastik näitab

²⁰ F i i r m a, Tartu Toomkiriku lõunatorni ülaosa
välituurimine V horisondist kuni I horisondini.
Samas on esitatud oletus, et juba II ehitusetapil
(lõuneseina paksendamise) on ehitatud ka lõuna-
torni alaosa (op.cit., lk. 7-8) - seisukoht, mida
tuleks täiendavalt veel kontrollida.

²⁰ Järgnevalt saame opereerida peamiselt lõunatorni
vaatlusandmetega. Edaspidiste uuringutega tuleb
kontrollida, mil määral selline periodiseering
kehhtub põhjatorni suhtes.

üheselt, et nüüd on arvestatud lõunatorni, mitte enam ühe keskteljel paikneva torni püstitamist.

V ehitusperioodil valmivad lõunatorni lääne- ja lõunaseinad ning tinglikult paigutame sinna ka kogu uue läänefassaadi. Ilmselt päris ühesegselt mõlemad tornid pole valmivad - sellele viitab nii tornilahenduste erinevus (akende paigutus!) ja erinevate profileeringute kasutamine aknapalendite juures.

Võrreldes kiriku teiste lõikudega on uus lääneoosa ehitatud kindluslikult massiivsena. Graanit- ja saskile toetuvad tellisseinad on lamedad ja vähe liigendatud. Dekoori esineb napilt. Peaportaal on arvatavasti olnud profileeritud palestikuga, ent see pole säilinud - aga võib-olla realiseerimata. Võimalik, et see on olnud laotud (kavandatud) suureformaadilistest profiilkividest, mille ülejääke on kasutatud tagurpidi paigutatuna lääneoosa müüristikus. Silmapaistvaim dekooritsoon paikneb peaportali kohal. See koosneb neljest teravkaarsest petikniisist, mille kohal paiknevad omakorda sõrpetikud. Niiside all paikneb horisontaalne vöö, mis analoogselt petikutega on krohvitud ja lubjatud. Akende kujunduses on alumises tsoonis kasutatud profiiltelliseid²¹.

²¹ Siis hulka ei kuulu lõunaskilja alumine aken, mille palend on hiljem kujundatud aknaraamistiku profiilkividest.

Hiljem on sellest loobutud ning kasutatud ainult aknapalestike astendamist, kusjuures kasutatakse tavalisi kive. Samuti paikneb osa aknaid teravkearsetes krohv põhjalistes nišsides - sellised on säilinud kesktsoonis ülalosas, samuti on analoogselt olnud kujundatud lõunatorni /säilinud osa/ ülemised aknad, mis hiljem on kinai müüritud. Näpilt on kasutatud ka rohekatoonilisi glasuurtelliseid (taas alumises tsoonis) ning torninurkade raamimist graniitkvaadritega.

Tornidel on ainult alumisel korrusel olnud võlvlagi; hiljem on see likvideeritud (sellest lähemalt allpool), kuna ülejäänud korrustel on olnud talalaed.

Nii lõuna- kui ka põhjatornis on olnud trepikäigud, mis tõrkavad silma keskaja kohta üllatavalt suure avarusega. Tornid on osaliselt olnud kellerdatud. Keldrikäike on mõnevõrra uuritud 1975.-1977. aasta kaevamistel, ent nende kuju ja funktsiooni määramine nõuab veel ulatuslikke uurimistöid.

Omapärase motiivina on kiriku lõunatornis kaks kaminat või mantelkorstnat, mis paiknevad lõunatorni kirde- ja loodeses. Selliste puhtprofaansete elementide esinemine sakraalhitise juures vejab põhjendamist. Meie keskaegses ehituspraktikas on teisigi näiteid - meenutagem Karja ja Kaarma kirikute kaminaid, ent need on seotud võlvidepaalse redupalgaga.

Keitsemüüriiga piiratud hiliskeskaegses linnas, liitati veel piiskopilinnuse läheduses oleks selline anekro-^{peidik} nism. Ent siiski peaks need kaminad viitama tornide kaudsele kaitsefunktsioonile - oli ju siin Tartu keskaegne kõrgeim punkt ning on loomulik eeldada, et torne kasutati ka vahitorniks. Ka valvemeeskonna jaoks mõeldud küttekollele leiame Eestimaalt paralleeli Haljala kaminaga varustatud kirikutorni nõi. Ning võibolla ka kaminakorrusel kiriku läänefassaadile avanev uks (see on avanenud väljapoole) annab seletada tornide kindlusliku iseloomuga.

Õelduga pole veel Tartu toomi kui kindluskiriku probleemid ammendatud. Toomkiriku läänefassaad paiknes linnamüüri vahetus läheduses. Kas ei ole võimalik et ka toomkiriku tornid olid lülitatud linna kaitse-süsteemi? Igatahes lõunatorni edelanurgas säilinud avad müüristiku ülalosas meenutavad vägagi laskekamb-reid. Juhul, kui tornidel oli aktiivse kaitse roll, siis seletaks ka nende massiivsus. Igatahes peab olema mõjuv põhjus, miks kergeid ja elegantsaid vorme armastaval ajaajärgul ehitatakse Tartus selline kindluslik läänefassaad.

Kirjanduses esineb arusaam, et uute lõunatorni-de püstitemisega kaasnes ka torniruumi ja pikihoonet

eraldava algse lääneseina ulatuslik lammutamine²².
Tas on vaja teha korrektiive.

Jälgides lõunatorni trepikäike paistab silma, et need on kõik erakordselt laiad ja korralikult loodud. Brandi moodustab torni põhjaküljel pörandapinnalt üles viiv trepp. See on härmiselt järsk (U. Tiirmaa on oletanud, et siin võis olla nn. ühejala trepp²³) ning lohakalt vormistatud - ilmselt on see olemasolevasse müüristikku sisse murtud. Sealt edasi viib tornidevahelisse ossa juba korralik ülespääs²⁴. Samal ajal algab torni lõunaküljel maa-pinnalt (sissepääs sinna on väljast) teine trepp, mis oma laadilt on lähedane torni ülejäänud trepistikuga. Ainult see trepp 'ei vii' kuhugile - ta lõpeb lihtsalt lõunakülje aknaavas. Situaatsioon muutub arusaadavaks kui eeldada, et tornide algperioodil on hilisem tornikabeli ruum jaotatud vahelaega: sel juhul pääsenuks lõunaseinas oleva trepi kaudu I vahelaele, sealt torni kirdenurgest juba

²² V a g a, Ruumiprobleem, lk. 67: "Torni χ -põhja-trepitorni/ alaosa lammutati 15. sajandil, mil murti läbi kaare sva ja rajati uus, monumentaalne torn".

²³ *iõunatorni, lk. 19. Ühejala-trepp nt. A. Kąsinowski,*
T i i r m a a, Podstawowe zasady murarstwa
gotyckiego na Pomorzu Zachodnim. Warszawa 1972,
joonis 23 A.

²⁴ Jutt on samast trepist, mida eespool seostasime
lääneempeoriga.

varemeksisteeriva trepi kaudu toraidevahelisse ruumi ning sealt edasi ülemistele tornikorrustele. Vahe-
 lae olemasolule viitavad ka jäljed müüristikus.
 Analoogselt on varasema võlvlae jäljed põhjatornis.
 Arusaadavalt sai selline vahelagi eksisteerida ainult
 siis, kui torniruum oli pikihoonest eraldatud.

Seega kõnesolevate seinaosade lammutamine toob
 kaasa veel ühe, kunenda ehitusperioodi lääneosa kuju-
 nemises. Lisaks nimetatud seatele lammutati ka tor-
 nide alumised vahelised ning mõlemasse torni kujunda-
 ti avarad võlvlaega kabelid, mis moodustasid jätku
 külglöövidele. Nii tekkis analoogne lahendus nagu
 oli juba 13. sajandi lõpul või a. 1300 kujundatud
 Riia toomkirikus²⁵. Kabelite rajamisega avardati
 ka aknaid ning kuna lõunatorni viiv alumine trepp
 lakkas funktsioneerimast, murti müüristikku uus ees-
 poolnimetatud trepp. Viimane oma teostuselt on väga
 sarnane põhja-kabellöövi V võlvikus oleva trepiga
 (vt. lk.⁸⁰). Samuti leiame toraikabelite võlvivoo-
 tele (tagasihoidlik kaksikmõlgas) vaste nimetatud
 kabellöövi võlvikust ja pikihoone põhjeküljel paik-
 nevast kabelist või eeskojast (vt. lk.⁷⁹). Seega on
 tõenäoline, et viimati nimetatud ruum, põhjalöövis
 paiknenud rõdu ning tornikabelid on rajatud üheaeg-
 selt ning see oligi üks viimaseid ehitusetappe toomi
 pikihoone arengus.

²⁵ K e r l i n g, lk. 49; V e g e, Ruumiprobleem, lk. 6

Ajaloolise traditsiooni andmeil on tornid olnud 220 jala (66m) kõrgused²⁶. Võrdluseks - tänapäeval ulatub säilinud müüristik 22 m kõrgusele. Isegi kui eeldada, et andmed vastavad tõe, ei ole me suutelised otsustama, missuguse osa kõrgusest moodustas torni kiviosa ning kui kõrge oli tornikiiver. Guleke oma rekonstruktsioonil kujutab torni, mida liigendavad hämmiselt pikad ilma horisontaaljoonteta petikud²⁷.

Rekonstruktsiooni kummutades toob W. Neumanni välja ühe olulise printsiibi - Põhja-Saksa aladel on iseloomulik torni horisontaalne liigendus korruste kaupa²⁸. Siiski ei saa me ka Neumanni laialtlevinud rekonstruktsiooni põhimõtteliselt aktsepteerida: lähtub ju autor kontseptsioonist, et ka tornid on püstitatud 14. sajandi Lüübeki Maarja kiriku eeskujul. Sealt on üle võetud ka Tartu toomi rekonstruktsioon. Tornid aga pärinevad märksa hilisemast perioodist ning alles siis, kui on selgunud nende täpsed eeskujud, on mõningase täpsusega oletada ka tornide ülaosa lahendust.

O. Priats on esitanud oletuse, et valmis oli ehitatud ainult üks torn²⁹. Väite täpsustamiseks ta

²⁶ Thamer, lk. 27.

²⁷ Guleke,

²⁸ Neumanna, lk. 6

²⁹ vt. Tartu Toomkiriku varemete tehniline seisukord ja ettepanekud remont-restaureerimistöödeks. Tallinn 1959, lk. 2. Käsikiri KRI arhiivis.

ningit argumentatsiooni ei too. Võib küll aimata, et versiooni aluseks on 18. sajandi joonis, kus varemed on kujutatud torniga (vt. lk. 14). Ent nagu eespool selgus, ollakse tornide kujutamise sel perioodil ebajärjekindlad - paralleelselt on käibel nii ühe kui ka kahe torniga variandid ilma täiendavate andmeteta on ennatlik küsimust lahendada.

Seega oletame läänefassaadi kujunemisel ligikaudu järgmist arengut:

1. Esimesel ehitusperioodil (see peaks vastama pikihoone esimesele basilikaalsele etapile) alustatakse kontraforssidega läänefassaadi püstitamist. Peaportsali ees oli avatud esiseinaga eeskoda; selle kohal - empoor. Viimasele püüses lõunelöövi joonel paiknevast trepitornist. Antud lahendus jäi pooleli, põhjaosas jõuti laduda ainult alumised kiviread.

2. Järgnevalt (vahest on see toimunud pikihoone nn. kodakiriku-perioodil) peksendatakse fassaadiseina. Põhjalöövi kohale rajatakse po^eõumar trepitorn; pole välistatud, et kirikule on kavandatud tsentraalne läänetorn.

3. Portsali eeskoja kohale rajatakse kerge sõrestikehitis; püstitatud on see aastal 1460 [†]35.

4. Nüüd kavandatakse juba kahe läänetorniga lahendust; valmib lõunetorni põhjasein. Põhjetorni kohta andmed puuduvad.

5. Valmivad läänetornid.

6. Lammutatakse torne pikihoonest eraldavad seinad ning tornide alumiste korruste völvlaed. Ruumid saavad uued kõrgemal paiknevad völvid ja kujundatakse kabeleiks.

+ + +

Suurte tornide eelse läänefassaadi eeskujudena on oletanud N. v. Holst (võimalik, et oletuse autoriks on tegelikult Otto Freymuth, kellele autori kogu Toomi-käsitus tugineb) Olivet, Pelpini ja Kronet.³⁰ Täie põhjendatusega diskuteerib selle seisukohaga V. Vaga - nimetatud kirikute võimsatel poltigonasetel tornidel on vähe ühist Tartuga, lihtsasti ei sobi need ka ajaliselt (14. sajand). Omalt poolt toob V. Vaga võrdlusena ainult Riia Jakobi kiriku läänefassaadi trepitorni³¹. Siiski see paralleel ei lahenda veel küsimust - mõlema kiriku fassaadikompositsioonid on sootuks erinevad. Lisaks on selgitamata, kas Riia trepitorni on kuulunud algsesse lahendusesse või mitte³².

Analoogiatega otsingul peatub silm kahel Rootsi akraalehitisel - Strängenski toonkirikul ja Sigtuna

³⁰ ~~siis~~, v. H o l s t, 1937/38, lk. 10.

³¹ V a g a, Ruumiprobleem, lk. 72-74.

³² Valisküljel olevate õmbluste põhjal tundub, et vähemalt algses on see kiriku läänescina suhtes sekundaarne.

Maarja kirikul. Ühisteks tunnusjoonteks on fassaadi liigendavad kontraforsid ja neadega seotud trepitornid - kasesoleval juhul on need küll kvadraatsed. Lisaks tuleks nimetseda ka peaportsali raamivaid niise - kujult on need küll sootuks erinevad, ent funktsioon on analoogne. Sigtuna Maarja kirik on rajatud hiljemalt ~~I ehitusetapi~~ 1230-dal aastal ja I ehitusetapp on valminud varsti pärast 1250.a.; tornid on alustatud tõenäoselt sama aastakümne lõpus³³. Ent ei Sigtuna Maarja kirik kui ka Strängnåsi toom ei tarvitse olla Tartule otseseks eeskujuks³⁴ - on ju siin ka olulisi erinevusi, näiteks portsalieskoda Tartus - , on ka võimalik, et tegemist on hoopis ühiste inspiratsiooniallikatega.

A. Tuulse nimetab Strängnåsi toomi fassaadi

³³ T u u l s e, Kernbau, lk. 24-26; R e d e l i u s, Sigtunestudier. Historia och byggnadskonst under äldre medeltid. Lidingsö 1975, lk. 118.

³⁴ Ühe võimaliku eeskujuna tuleb Sigtuna arvesse ka N50 viiludekoori puhul (V a g e, Ruumiprobleem, lk. 31 viitab ainult analoogilistele lahendustele Mecklenburgis). Sigtuna viiludekoor näib omakorda pärinevat Mecklenburgist, vt. K s m p h a u s e n, Deutsche und Skandinavische Kunst. Schleswig /1956/, lk. 19.

eeskujuna Lehaini kloostrikirikut Brandenburgis³⁵
 Basilikaalse pikihoone läänefassaadi tugistavad
 kaks kontraforssi, milledest põhjapoolne on suure-
 gebariidilisem ja on ühtlasi trepitorniks. Erijoo-
 neks on aga siin lääneportaali puudumine; fassaadi
 alaosa liigendavad teravkaarsed petikud. See fassaadi-
 skeem on eeskujuks mitmetele tsistertslaste ehi-
 tistele, siinjuures tuleks nimetada Kobaczi kloost-
 rikirikut Poolas, mille fassaad (muhulgas lääne-
 portaaliga) on valminud enne 1307.a.³⁶ See fassaadi-
 skeem püsib ajaliselt kaua; hilisematest rajatistest
 on tuntumaid Eldens Greifswaldi lähedal (fassaad
 15. sajandist).

³⁵ Jeonised vt. H. M ü l l e r, Baukunst in Branden-
 burg. Dresden 1955, Abb. 60 ja 62. Muhulgas on
 eespool kõneselatud Kärkna ja Lehaini kloostriid
 tsistertslaste kloostrite struktuuris vägagi lähe-
 dased, kuuludes mõlemad Morimond-Altencamp-Walken-
 riedi liini, vt. F. v a n d e n M e e r, Atlas de
 l'ordre cistercien. Paris-Bruxelles MCMLXV, T. VI

³⁶ S w i e c h o w s k i, Kōscioł cysterski w Kobaczu.
 Sztuka Pomorza Zachodniego. Warszawa 1973, lk.24.

³⁷ G. D e h i o, Handbuch der deutschen Kunstdenk-
 mäler. Die Bezirke Neubrandenburg, Rostock, Schwerin.
 Berlin 1968, lk. 120. Kirik oli samuti ilma lääne-
 portaalits, ehkki mõned varasemad rekonstruktsioo-
 nid (näit. R. D o h m e, Die Kirchen des Cister-
 cienserordens in Deutschland wehrend des Mittel-
 alters. Leipzig 1869, lk. 134) seda esitavad.

Uute läänetornide dateerimisel on lähtatud ürikust aastast 1477. (vt. lk. 247), kus Ürküllid annetavad muuhulgas kirikule kaks kella. Selle põhjal on oletatud, et tornid olid tollal ehitusel³⁸. On muidugi selge, et ainult niigi kella mainimise põhjal tervete tornide dateerimine on vägagi riskantne - lõpuks on ju kelli leidnud kirikute juures, kus tornid hoopis puudusid. Siiski on dateering jäänud sinuvalitsevaks (Vags, Prints) tänini.

Eespool selgus, et uue lääneosa ehitus ei piirunud ühe ehitusetapiga. Aasta 1477 on vägagi lähedane portaali seeskoja kohal paikneva srestikehitise dateeringuga (1469 ± 35), seega juhul kui eeldada, et ürikus nimetatud kellad on määratud mõne ehitamisel oleva või äsja valminud löigu jaoks, siis on kohasem nimetatud srestikehitis. Ent tollal polnud kahe torniga fassaad veel üldse päevakorras.

Mis puutub uue läänefassaadi lametatasse seinapindadesse, siis see on suhteliselt vähehitlev joon - Põhja-Saksamaal on see hilisgootikas üldlevinud³⁹. Mõningaseks pidepunktiks tornide ja uue läänefassaadi dateerimisel on portaali kohal paiknev dekoor. Väga lähedase lahendamise leiame Vastseliina linluse kirdetornai juures: ka siin on kasutatud keksiktorav-

³⁸ F r e y m u t h, Ehitamislugu, lk. 48.

³⁹ Z e s k e, Backsteinkirchen, lk. 89

keerseid nišse, mis on kombineeritud petiksööridega. Erinevalt Tartu toomist ei krooni seal söörid teravkaari paiknevad petikaisside all. Üldiselt on aga tegemist niivõrd sarnaste lahendustega et on põhjusega oletatud ühe meistri töötamist mõlemal objektil^{39 40}. Samasse kunstiringi võib lugeda ka Põlva kiriku (ca 1500.a.), mille läänefassaadi dekooris kohtame kaksikteravakaare ja sööri kombinatsiooni. Aga ka Vestseliina kõnesoleva torni suudame ainult ligikaudselt paigutada 15. sajandi lõppu või järgmise sajandi algusesse⁴⁴.

Teiste maade analoogiamaterjalidest on ka käesoleval juhul vähe abi. Juba alates 14. sajandi II veerandist kohtame germaani aladel harva kaksiktorne ning neistki suur osa on alustatud varasemal ajajärgul⁴². Üksikuid näiteid muidugi on - näit. Wrocławi Maarja kirik 14. saj. II poolest ja Krakovi Maarja kirik (alust. 1360), mida K. H. Glaser seletab küll asjaoluga, et idasaksa koloniaalmaad kalduvad meelsasti vanamoelisusele⁴² - hilise-

⁴⁰ A. T u u l s e, Die Burgen in Estland und Lettland. Tartu 1942, lk. 307.

⁴¹ vt. K. A l t t o e, Vestseliina piiskoplinnus. Tõid kunstiteaduse ja --kriitika alalt 2. Tallinn 1978 /keanel eslikult 1977/, lk. 100.

⁴² G. D e h i o, G. v o n B e z o l d, Die Kirchliche Baukunst des Abendlandes. II Bd. Stuttgart 1901, lk. 330.

mate uurimuste valguses on viimane väide osutunud tihti küll paikapidamatuks. 15. sajendist saab nimetada veel tellistest Frauenkirche't Münchenis (alust. 1468)⁴³. Ja veel tuleks võrdlusmaterjali otsimisel silmas pidada Uppsala toomkiriku torn, millede alaosa pärineb vahemikust 1450-1465. Tornid on tänu unseegsele rekonstrueerimisele kaotanud oma algse ilme. Ent varasematel joonistel⁴⁴ väärrib tähelepanu, et ka siin on kasutatud kaksikterevkaarset petikut, mis oli iseloomulik ka Tartus.

Uhe potentsiaalse alaas, mis võis mõjutada Tartu toomi uut läänefassaadi, tuleb arvesse veel Preisimas. Siin leiab mitmeid näiteid kaksikterevkaarsete petikute kasutamisest torni või läänefassaadi kujundamisel. Nimetada võiks end. Kruglankeit (ehitatud enne 1575.a.), Lyck'i ja Seestentit⁴⁵. Paraku kättesaadavas kirjeanduses esinevad halvakvaliteedilised fotod ning napp tekst ei luba

⁴³ K. - H. C l a s e n, Die gotische Baukunst.

Wildpark-Potsdam 1930. lk. 154-155.

⁴⁴ Uppsala Domkyrkes restaureringsfrage. Förslag, utredningar och yttranden./Stockholm 1968/, lk.47.

⁴⁵ A. B o e t t i c h e r, Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen. H. VI. Masuren. Königsberg 18, lk. 54, 64 ja 101.

meil üldistusi teha - alati isegi ei selgu, kas on tegemist keskaegse detaili või uusgooti lisandiga.

Analoogiamaterjalidest on abi siis, kui on kasutada piisavalt detailne informatsioon - üksnes üldkujul või -lahendus jääb väheütlevaks. Kasutadaolev kirjanus sellist andmestikku ei paku.

Seega peame läänetornide ja uue läänefassaadi dateerimisel piirduma suhteliselt ebamäärase määratlusega. Täpselt on need püstitatud 15. sajandi lõpul või järgmise alguskümneadeil. Väga hiliseks ei saa ajalist piiri samuti nihutada, sest läänetornide püstitamisele järgnes veel üks ehitusetapp - kabelite rajamine tornide alla, millega kaasnes kaasaegne lääneseina osaline lammutamine. Ka see on toimunud Liivi sõjale eelnenud perioodil.

Bibliograafia

I. Arhiivimaterjalid.

Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarchiiv (RAKA)

F. 2100 ja 2323. Plaamid.

Eesti NSV Riiklik Etnograafiamuseum (EM)

Fotokogu

Eesti NSV TA Fr. R. Kreuzwaldi nim. Kirjandusmuseum.

Käskkirjade osakond (KM KO)

H. K ü r b e r, Vaterländische Merkwürdigkeiten III.
Wenden 1803.

Kultuurimälestiste Riiklik Projekteerimise Instituut
(KRPI)

O. P r i n t s, Arhitektuuri-ajaloolised uurimistööd
Tartu endise toomkiriku kooris (TRÜ Teaduslikus
Reamatukogus) 1962.a) Tallinn 1963.)

O. P r i n t s, Tartu endise Jaani kiriku lõpetamata
uurimistööde lõpuaruand. Tallinn 1967.

O. P r i n t s, Tartu kui kiadlus. Arengujooni ja
ajaloolisi andmeid muinesajast kuni 19. sajandi
II pooleni. Tekstiline osa. Tallinn 1967.

O. P r i n t s, 1967.a. kaevamised Tartu Toomkiriku
lõunaseina juures. Tallinn 1967.

N. R a i d, Ajalooline Siend Tartu Toomkiriku remon-
tide kohta. Tallinn 1973.

Tartu Toomkiriku varemete tehniline seisukord ja
ettepanekud remont-restaureerimistöödeks.

Tallinn 1959.

Tartu Toomkiriku 1975. aasta väliuurimiste aruanne
I - III. Tallinn 1976.

Tartu Toomkiriku 1976. aasta väliuurimiste aruanne
I - III 1977.

Tartu Toomkiriku 1977. aasta väliuurimiste aruanne
I. Tallinn 1978.

U. T i i r m a a, Tartu Toomkiriku ehituskehandis
esinevate vermitelliste fikseerimine I - II.

Tallinn 1977 - 78.

U. T i i r m a a, Tartu Toomkiriku lõunastorni väli-
uurimine V horisondist kuni I horisondini I - III.

Tallinn 1977. Jooniste- ja fotokogu.

Läti NSV TA Keskkraanstatukogu

J. C. B r o t z e, Sammlung verschiedener Lief-
ländischer Monumente, Prospekte, Mützen, Wapen
VIII ja X.

NSVL Sõjasejaloo Riiklik Keskarhiiv (SARKA)

F. 349. Plaanid.

NSVL Vanade Aktide Riiklik Keskarhiiv (VARKA)

F. 389. Leedu Meestrika.

TRÜ Kunstiajaloo Kabinett (KAK)

Fotokogu.

II. Publitseeritud materjalid

K. A l t t o a, Vestselliina piiskoplikanus. Tõid
kunsiteaduse ja -kriitika alalt 2. Tallinn 1978
/kaanel 1977/.

F. A m e l u n g, Die Dorpater Domkirche. SB GEG
1884. Dorpat 1885.

L. A r b u s o w, /jun./, Die Einführung der Refor-
mation in Liv-, Est- und Kurland. Quellen und
Forschungen zur Reformationgeschichte. Bd. III.
Leipzig 1921.

A. A s s m u s s, Über die Orientierung der mittel-
alterlichen Kirchen Dorpats. SB GEG 1911.
Jurjew-Dorpat 1912.

F. B i e n e m a n n, Sylvester Tegtmeyer's Tagebuch.
Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-,
Est- und Kurlands Bd. XII. Riga 1880

A. B o e t t i c h e r, Die Bau- und Kunstenkmäler
der Provinz Ostpreussen. H. VI. Mesuren. Königsberg.

W. B u r m e i s t e r, Norddeutsche Backsteindome.
Berlin 1930.

K.-H. C l a s s e n, Die Gotische Baukunst. Baukunst des Mittelalters. Handbuch der Kunstwissenschaft. Hrs. v. A. E. Brinckmann. Wildpark-Potsdam /1930/

K.-H. C l a s s e n, Grundlagen baltendeutschen Kunstgeschichte. Baltische Lande. Hrsg. v. A. Brackmann und C. Engel. I Bd. Ostbaltische Frühzeit. Hrsg. v. C. Engel. Leipzig 1939.

G. D e h i o, Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Die Bezirke Neubrandenburg, Rostock, Schwerin. Berlin 1968.

G. D e h i o, G. v o n B e z o l d, Die Kirchliche Baukunst des Abendlandes. II Bd. Stuttgart 1901.

R. K. D o n i n, Die Bettelordenskirchen in Österreich. Zur Entwicklungsgeschichte der österreichischen Gotik. Baden bei Wien /1935/.

R. D o h m e, Die Kirchen des Cistercienserordens in Deutschland weehrend des Mittelalters. Leipzig 1869.

K. D r e k e, Der Kirchenplatz in Finnland als Treffpunkt im Mittelalter. Acta Visbyensia IV. Kultur und Politik im Ostseeraum und im Norden 1350-1450. Kungsboke 1973.

Besti arhitektuuri ajalugu. Tallinn 1965.

ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja nr.1 1974.

D. E l l g e r - J. K o l b e, St. Marien zu Lübeck und seine Wandmalereien. Arbeiten des Kunsthistorischen Instituts der Universität Kiel. Bd. 2. Neumünster in Holstein 1951.

J. F l e m i n g, H. H o n o u r, N. P e v s n e r, The Penguin Dictionary of Architecture. /Harmondsworth/1966.

J. F r e y, Ein alter Plan zum Wiederaufbau des Dorpater Domes. SB GEG. Jurjew-Dorpat 1911.

O. F r e y m u t h, Lõpuaruanne kaevamiste kohta Tartu Doomevaremete pikihoones. "Ajalooline ajakiri". 1927.

O. F r e y m u t h, Tartu doonkiriku ehitamislugu. "Ajalooline ajakiri" 1923.

O. F r e y m u t h, Tartu linna aastail 1558 - 1625. Koguteos "Tartu". Tartu 1927.

O. F r e y m u t h, Tartu linna tekkimise ajalooest. "Ajalooline Ajakiri" 1925.

O. F r e y m u t h, Ülevaade Tartu Doomevaremete kaevamistöist 1924 ja 1925. "Ajalooline Ajakiri" 1926.

F. K. G a d e n b u s c h, Livländische Jahrbücher.
II Theil, 2. Abschn. Riga 1781.

A. v. G e r n e t, Verfassungsgeschichte des Bist-
hums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände. Ver-
handlungen der GEG XVII. Jurjew 1896.

A. v. G e r n e t, Zum Namen der Dorpeter Domkirche.
SB GEG 1891, Dorpat 1892.

R. G u l e k e, Alt-Livland. Mittelalterliche Baudenk-
mäler Liv-, Est, Kurlands und Oessels. Leipzig 1896.

A. H a s s e l b l a t t, Dritte Archäologische
Excursion der Gel. estn. Gesellschaft am. 22.
Mai 1888. SB GEG 1888. Dorpat 1889.

R. H e u p t, Geschichte und Art der Baukunst in
Nordelbingen in den Herzogthümern und Lauenburg sowie
den Fürstenthümern Lübeck und Ratzeburg. Die Bau- und
Kunstdenkmäler in der Provinz Schleswig-Holstein
Bd. VI. Heide in Holstein 1925.

R. H a u s m a n n, Die Monstranz des Hans Ryssenber
in der K. Ermitze zu St. Petersburg. Sonderabdruck
aus Mittelheilungen aus der livländischen Geschichte.
Riga 1899.

Heinrich's von Lettland Livländische Chronik.
Hrsg. v. E. Pabst. Reval 1867.

Henriku Liivimaaakroonika. Tõlkinud J. Mägiste,
Stockholm-Roots 1962.

Historica Russiae Monumenta, ex antiquis exterarum
gentium archivis et bibliothecis deprompta. Bd. 1.
1075 - 1584. Hrsg. v. A. I. Turgenev. St. Peters-
burg 1841.

V. H e l k, Die Jesuiten in Dorpat 1583 - 1625.
Odense /1977/.

N. v o n H o l s t, Die deutsche Kunst des Balten-
landes - ein neues Forschungsgebiet der Kunst-
geschichte. Deutsche Kultur im Leben der Völker.
Mitteilungen der Akademie ... zur Pflege des
Deutschums 1939.

N. v o n H o l s t, Die deutsche Kunst des Balten-
landes im Lichte neuer Forschung. München 1942.

N. v o n H o l s t, Deutsche Kunst im Baltenlande,
ein Stiefkind der deutschen Kunstforschung. Sitzungs-
berichte der Kunstgeschichtlichen Gesellschaft.
Berlin 1937/38.

N. v o n H o l s t, Riga und Reval. Hameln 1952.

A. W. H u p e l, Topographische Nachrichten von
Lief- und Ehstland. Bd. I. Riga 1774.

Die Kaiserliche Universität zu Dorpat. Fünfundzwanzig
Jahre nach ihrer Gründung. Hrsg. v. G. Ewers.

Dorpat 1827.

A. K a m p h a u s e n, Deutsche und Skandinavische
Kunst. Schleswig /1956/.

S. K a r l i n g, Riga Domkyrka och mästaren fraon
Köln. Ett bidrag till Baltikums Äldsta konsthistoria
I. Konsthistorisk tidskrift 10 ½ Stockholm 1941/.

A. K a z i n o w s k i, Podstawowe zessady murarstwa
gotyckiego na Pomorzu Zachodnim. Warszawa 1972.

C. K e l c h, Liefländische Historia. Revall-Rudolph-
stadt 1695.

H. L a a k m a n n, Das mittelalterliche Kirchenwesen
Neu-Pernaus. SB GEG 1922. Dorpat 1923.

Lehekülgi Tartu ajalooost. Tallinn 1964.

L. L e M a n g, Die Entwicklung des Backsteinbaues
im Mittelalter in Nordostdeutschland. Studien zur
deutschen Kunstgeschichte H. 283. Strassburg 1931.

H. L i c h t e n s t e i n, Der Brand der Domkirche
zu Dorpat. SB GEG 1901. Jurjew 1902.

Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch. II Abt.
Bd. 2. Hrsg. v. L. Arbusow. Riga-Moskau 1905.

Livländische Güterurkunden I (aus den Jahren 1207
bis 1500). Hrsg. v. H. v. Bruiningk, M. Busch.
Riga 1908.

H. M e g i r i u s, Zisterziensenerarchitektur im
Bistum Meissen. Aspekte zur Kunstgeschichte von
Mittelalter und Neuzeit. Karl Heinz Glaser zum 75.
Geburtstag. Weimar 1971.

F. van den M e e r, Atlas de l'ordre cistercien.
Paris-Bruxelles MCMXLV

A. H o l l e r, Fata Dorpeti II. Neuer Dorpater
Kalender 1877.

H. M ü t h e r, Baukunst in Brandenburg bis zum
beginnenden 19. Jahrhundert. Dresden 1955.

C. E. N a p i e r s k y, Catholische Kirchenvisita-
tion in Livland im Jahre 1583 oder 1584. Archiv für
die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Hrsg. v.
F. A. Bunge. I Bd. Reval 1842.

W. N e u m a n n, Der Dom zu St. Maria in Riga 1912.

W. N e u m a n n, Der Dom zu St. Peter und Paul in
Dorpat. Sitzungsberichte der Gesellschaft für
Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen
Russlands aus dem Jahre 1913. Riga 1914.

W. N e u m a n n, Grundriss einer Geschichte der
bildende Künste und des Kunstgewerbes in Liv-, Est-
und Kurland. Reval 1887.

Franz N y e n s t ä d t ' s Livländische Chronik
nebst dessen Handbuch. Hrsg. v. G. Fielemann. Monu-
menta Livoniae Antiquae II. Riga-Leipzig 1839.

W. O h l e, Rostock. Leipzig 1970.

O. P r i n t s, Keskeegne Toomemägi ja hooned.
Toomemägi. Koost. A. Saar. Tallinn 1968.

Protocoll der Catholischen Kirchenvisitation in Liv-
land von Jahre 1613. Archiv für die Geschichte Liv-,
Esth- und Curlands. Hrsg. v. F. A. Bunge I Bd.
Reval 1842.

Põhjesõja sündmused jälgedel. Koostanud ENSV Tee-
duste Akadeemia Ajaloomuseum. Tallinn MCMLXI

V. R a a m, Arhitektuur 13. sajandi teisest veeran-
dist kuni 14. sajandi keskpaigani. Eesti kunsti
ajalugu I. köide I. Tallinn 1975.

V. R a a m, Mõnigaid uusi probleeme Valjala kiriku
ehitusloost. Restaureerimisest artiklite kogumik.
Tallinn 1976.

V. R a a m, Toomkirik. Tallinn 1973.

G. R e d e l i u s, Sigtunestudier. Historia och
byggnadskonst under äldre medeltid. Lidingsö 1975.

A. R o m s k i, Frombork. Warszawa 1973.

W. S c h m i d t, Die Zisterzienser im Baltikum und
in Finnland. Suomen Kirkkohistoriellisen Seuran
Vuosikirje XXIX-XXX; Helsinki 1941.

Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesell-
schaft 1908. Jurjew-Dorpat 1909.

C. v o n S t e r n, Unsere Peter-Pauls-Kirche.
SB GEG 1898. Jurjew 1899.

Z. Świechowski, Kościół^z cysterski w Kobaczu. Sztuka
Pomorza Zachodniego. Warszawa 1973.

N. Zaske, Gotische Backsteinkirchen Norddeutschlands
zwischen Elbe und Oder. Leipzig /1968/.

N. Z a s k e, Hinrich Brunsberg, ein Ordenspreus-
sischer Baumeister der Spätgotik. Baltische Studien
NF. 44, 1957.

W. T e u c h e r t, Die Baugeschichte der Petrikirche zu Lübeck. Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck Bd. 15. Lübeck 1956.

W. T h r ä m e r, Geschichtlicher Nachweis der zwölf Kirchen des alten Dorpat. Verhandlungen der GEG III Bd. 2. H. Dorpat 1856.

A. T u u l s e, Die Burgen in Estland und Lettland. Tartu 1942.

A. T u u l s e, Der Kernbau des Doms zu Strängnäs und sein Umkreis. Antikvarisk arkiv 25. Stockholm 1964.

A. T u u l s e, Die Kirche zu Karja und die Wehrrkirchen Saaremaa. Opetstud Eesti Seltsi Aestaraamat 1938. Tartu 1940.

Uppsala Domkyrkas restaureringsfråga. Förslag, utredningen och yttranden. Stockholm /1968/.

V. V e g a, Die mittelalterliche Stadtbefestigung Rigas. Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse. Uppsala 1967.

V. V e g a, Kuressaare lin. us. Tallinn 1957.

V. V e g a, Die Petrikirche in Riga. Konsthistorisk Tidskrift 1971.

О. П р и н т с, В. Р а а м, Критические замечания
к книге В. Вага "Проблема пространственной формы
в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии.

ENSV TA toimetised Ühiskonnateaduste seeria.

nr. 4 1961.